

مِیٔین عنات شاعری رومانویت

عرفان ڈاھری

ميين شاه عنات جي شاعريءَ ۾ رومانويت

عرفان ڏاهري

حضرت ميان شاه عنات رضوي فائونڊيشن

BOOK NO: 5

ڪتاب جو نالو: ميڻن شاھ عنات جي شاعريءَ ۾ رومانويت

موضوع: اڀياس

ليکڪ: عرفان ڏاهري

ڇاپو: پهريون 2021ع

ڇپائيندڙ: حضرت ميون شاھ عنات رضوي فائونڊيشن

MIYEN SHAH INAT JE SHARI, A MEN
ROMANVIAT
[Study]

writer: Irfan Dahri

Edition: First 2021

Published by: Hazrat Miyoon Shah Inat Rizvi Foundation

ارپنا

پياري والد مرحوم لال بخش، منهنجي مڙي امڙ، پنهنجي
پياري پاءُ سمان، چاچي استاد مومن ڏاهري ۽ سنڌي
شعبي جي سڀني استادن، خاص طور تي ڊاڪٽر فياض
لطيف ۽ ڊاڪٽر ريحانه نظير جي نانءَ، جن جي تعليم ۽
تربيت جي بدولت مون کي گهڻو ڪجهه سکڻ، لکڻ ۽
پڙهڻ جو موقعو نصيب ٿيو.

”تعليم انسان کي ڳالهائڻ ته سڀڪاريندي آهي، پر اهو ناهي
سڀڪاريندي ته ڪڏهن، ڪٿي ۽ ڪيترو ڳالهائڻو آهي.“
(شيخ سعدي رح)

فهرست

باب پهريون

- رومان/رومانويت 11
- رومانويت جي وصف 16
- رومانوي تحريڪ جو تاريخي پسمنظر 18
- رومانوي تحريڪ جو فڪري پسمنظر 20
- نيورومانويت (Neo-Romanticism) 22
- رومانويت پڄاڻان (Post-Romanticism) 23
- آمريڪي رومانويت (The American Romanticism) 24
- اريڪ رومانويت (Dark Romanticism) 24
- اهم انگريزي رومانوي شاعر ۽ سندن شاعريءَ ۾ رومانوي عڪس: 25
- وليم ورڊس ورٿ (1770-1850) 26
- سيموئل ٽيلر ڪالرج (1772-1834) 28
- رابرٽ سائوٿي (1774-1843) 29
- جان ڪيٿس (1795-1821) 30
- شيلي (1792-1822) 32
- لارڊ بائرن (1788-1824) 33
- سنڌي شاعريءَ ۾ رومانويت 35

باب ٻيون

- ميبين شاه عنات جي شاعريءَ جو تاريخي پسمنظر 47
- ميبين شاه عنات جو شاعريءَ ڏانهن لاڙو يا رجحان 50

ميين شاه عنات جي شاعريءَ ۾ رومانويت

- 52 ميين شاه عنات جي دور جون سياسي ۽ سماجي حالتون
- 54 ميين شاه عنات جي دور جون علمي ۽ ادبي حالتون
- 57 ميين شاه عنات جي ڪلام تي ٿيل تحقيق جو جائزو
- 59 ميين شاه عنات جي شاعريءَ ۾ انفراديت

باب ٽيون

- 64 ميين شاه عنات جي شاعريءَ ۾ رومانويت
- 66 رومانوي داستان
- 73 فطرت نگاري
- 80 رومانس ۽ تخيل
- 88 مقامي ٻوليءَ جو استعمال
- 94 داخليت پسندي
- 99 انسانييت پسندي

پيش لفظ

سنڌي شاعريءَ جو ڪلاسيڪل يا اساسي دور فني ۽ فڪري حوالي سان پنهنجي وسعت ۽ گوناگونيت ۾ عوامي، عروضي ۽ جديد شاعريءَ کان هڪ الڳ ۽ منفرد حيثيت رکي ٿو. ان ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته، سنڌي شاعريءَ جي هڪ مضبوط ۽ پختي عمارت جو بنياد رکڻ ۽ ان جي چڱي چوڪي مرمت ڪري توڙ تائين رسائڻ جو ڪم به سنڌي ڪلاسيڪل شاعرن جي ورثي ۾ شامل آهي، جنهن ۾ قاضي قادن، شاه ڪريم، لطف الله قادري، ميمون شاه عنات، خواجہ محمد زمان ۽ شاه لطيف کان ويندي حمل، سچل ۽ بيدل وغيره جهڙا شاعر بنيادي حيثيت رکن ٿا، اهڙيءَ ريت جيڪڏهن ڏسجي ته، ان عمارت جي بنيادرڪڻ ۾ جنهن شاعر پنهنجو هڪ ڀرپور ۽ بنيادي ڪردار ادا ڪيو اهو ميمون شاه عنات رضوي آهي، ڇاڪاڻ ته، هن سنڌي شاعريءَ جي جهوليءَ ۾ ڪيترا ئي نوان تخليقي موتي داخل ڪري، ان جي دامن کي تمام گهڻو وسيع ڪري ڇڏيو. هن سنڌي شاعريءَ ۾ نين روايتن، نون موضوعن ۽ نون گھاڙين جو اضافو ڪري کيس هميشه جي لاءِ امر ڪري ڇڏيو.

البتہ افسوس ۽ بدقسمتيءَ جي ڳالهه اها آهي ته، تحقيق جي حوالي سان جيترو ڪم سنڌ جي هن يگاني شاعر تي ٿيڻ گهرجي ها، اهو هن وقت تائين ناهي ٿي سگهيو جنهن جا ڪيترائي سبب ٿي سگهن ٿا، پر ان جو وڏي ۾ وڏو سبب اسان جي بيحسي ۽ بيقدري آهي، ته اسان جدت ۽ نوان ڪي ڏسي، پنهنجي قديم لوڪ ۽ ڪلاسيڪل ورثي کي مسلسل نظرانداز ڪري رهيا آهيون. يا وري ڪن مخصوص

موضوعن ۽ روايتن جي اثر مان ناهيون نڪري سگهيا. بهرحال مون جڏهن مبین شاه عنات جي شاعريءَ کي گهري نظر سان پنهنجي مطالعي هيٺ آندو ته سوچ ۾ پئجي ويس ته، هن عظيم ڪلاسيڪل شاعر جي شاعريءَ تي هن وقت تائين آخر ڪهڙن سببن جي ڪري ڪم ناهي ٿيو جڏهن ته تحقيق جي حوالي سان سندس شاعريءَ ۾ انيڪ ۽ اڪيچار پاسا موجود آهن، تنهنڪري مون اهو طئي ڪيو ته، مونکي سندس شاعريءَ جي فن ۽ فڪر تي ڪم ڪرڻو آهي. ان سلسلي ۾ مون جڏهن پنهنجي محسن ۽ شفيق استاد ڊاڪٽر فياض لطيف صاحب سان مشورو ڪيو ته، هن زنده دليءَ سان هميشه جيان منهنجي همت افزائي ڪندي چيو ته، اوهان مبین شاه عنات جي شاعريءَ جي ڪنهن به هڪ مخصوص پهلو تي تحقيقي حوالي سان مئوگراف لکو جنهن جي نه رڳو نگرانيءَ جو ذمو پاڻ ڪنڀائون، پر ”مبین شاه عنات جي شاعريءَ ۾ رومانويت“ جهڙي بهترين موضوع جي پڻ چونڊ ڪري ڏنائون.

مون جڏهن مون مبین شاه عنات تي رومانويت جي حوالي سان ڪم ڪرڻ شروع ڪيو ته، تمام گهڻين ڏکائين ۽ مشڪلاتن کي منهن ڏيڻو پيو ڇاڪاڻ ته مبین شاه عنات تي گهٽ تحقيق هجڻ سبب لاڳاپيل موضوع تي مواد ملڻ انتهائي مشڪل هو. پر پوءِ به ڊاڪٽر فياض لطيف صاحب جن جي رهنمائي ۽ همٿائڻ سبب مون پنهنجي ان کي توڙ تائين پهچايو جيڪو ڪم هن وقت اوهان جي هٿن ۾ آهي. اهو ڪم ڪيترو معياري آهي، ان جو تعين اوهان ئي ڪري سگهو ٿا، ڇاڪاڻ ته ڪوبه ڪم حرفِ آخر نه هوندو آهي، تنهنڪري هن ڪم ۾ به ڪيتريون ئي ڪچائيون ڪڍائون ٿي سگهن ٿيون، جن کي تنقيد براءِ اصلاح جي صورت ۾ ته دل سان قبول ڪيو ويندو. آخر ۾ مان پنهنجي نگران ڊاڪٽر فياض لطيف جو نهايت ئي شڪر گذار آهيان، جو پاڻ وقت به وقت هن ڪم کي وڌ کان وڌ بهتر بڻائڻ جي لاءِ پنهنجون قيمتي صلاحون ۽ رهنمائي آڇيندا رهيا. سنڌي شعبي جي

مِئين شاه عنات جي شاعريءَ ۾ رومانويت

چيئرمين ڊاڪٽر اسحاق سميجي جو به مان نهايت ٿورائتو آهيان، جو پاڻ هن ڪم کي قبول ڪرڻ سان گڏوگڏ ڀرپور همت افزائي به ڪيائون ۽ هن مواد کي ڇپرائڻ لاءِ پڻ تمام گهڻي مدد ڪيائون. پاءُ مومن ڏاهري ۽ پنهنجي پيارن دوستن صدام حيدر جوڻيجي، شعيب ڏاهري ۽ محمد عيسيٰ چنا جا به وڏا وڙ جن هر حوالي سان ڀرپور مدد ڪئي.

آخر ۾ حضرت ميين شاه عنات رضوي فائونڊيشن جي روح روان سائين علي نواز شاه رضوي ۽ سيد ضيا عباس شاه صاحب جن جي به تمام گهڻي مهرباني، جن هي مونوگراف شايع ڪري، منهنجي ڪم کي عام حلقن ۽ ميين صاحب جي عاشقن تائين پهچڻ ۾ مدد ڪئي آهي.

عرفان ڏاهري

نومبر 2021ع

باب پهريون

رومان/رومانويت:

هاڻوڪي دور ۾ ادب جيڪو مقام ۽ مرتبو حاصل ڪيو آهي، ان جو وڏي ۾ وڏو سبب سموري دنيا ۾ فني ۽ فڪري تبديلين جو اچڻ آهي. جيڪڏهن ڏسجي ته، جيئن دنيا جي ٻين علمن ۾ مختلف وقتن تي مختلف تبديليون رونما ٿي چڪيون آهن، اتي ادب به پنهنجي روايتن کي برقرار رکندي، مختلف وقتن ۾ پنهنجا مختلف ڪارج ادا ڪندي هر دور ۾ هڪ نئون انداز اسلوب ۽ احساس کڻي سامهون آيو آهي. ادب جي دنيا ۾ انهن تبديلين جو اچڻ ڪنهن نه ڪنهن لاڙي يا رجحان يا ڪنهن نه ڪنهن تحريڪ جي صورت ۾ ٿيو آهي. هونئن ته انهن لاڙن، رجحانن ۽ تحريڪن ۾ ڪلاسيڪيٽ (Classicism)، نيو ڪلاسيڪيٽ (Neo-Classicism)، وجوديت (Existentialism)، حقيقت نگاري (Realism)، علامت نگاري (Symbolism)، انسان دوستي (Humanism)، سريلازم (Surrealism)، فطرت نگاري (Naturalism)، روشن خيالي (Enlightenment)، جديديت (Modernism)، مابعد جديديت (Post-Modernism)، ترقي پسندي (Progressivism) ۽ قوم پسندي (Nationalism) وغيره جهڙا لاڙا يا رجحان ۽ تحريڪون ادب جي دنيا ۾ جنم وٺنديون رهيون آهن، پر انهن سڀني لاڙن، رجحانن ۽ تحريڪن منجهان رومانويت جي تحريڪ هڪ اهم ۽ بنيادي حيثيت رکي ٿي، جنهن ادب جي دنيا تي

نه رڳو وڏا اثر وڌا آهن، پر ان وقت جي فرسوده قانونن، قاعدن ۽ اصولن کي ختم ڪري، ادب جي دنيا ۾ هڪ نئين تبديلي جو پٽڏا ڪئي آهي. ان ادب جي وسيع دنيا ۾ پنهنجي نون خيالن، تصورن ۽ نظرين جو اضافو ڪري، ان کي اڃا به وڌيڪ دلچسپ بڻايو آهي. اسان جيڪڏهن رومانويت لفظ جو چيد ڪنداسين ته اسان کي مختلف ڪتابن، لغتن ۽ انسائيڪلوپيڊيائن ۾ ان لفظ جون مختلف لفظي، لغوي ۽ معنوي صورتون نظر اچن ٿيون، جيڪي مختلف وقتن تي دنيا جي مختلف ٻولين ۾ رائج رهيون آهن. فريڊرڪ شليگل پنهنجي ڀاءُ ولیم ڏانهن 1793ع ڌاري هڪ خط ۾ لکيو ته:

"I can not send you my explanation of the word Romantic, because it would be 125 sheets long." (1)

ترجمو: ”مان توکي رومينٽڪ لفظ جي وضاحت نه ٿو موڪلي سگهان، ڇاڪاڻ ته اها هڪ سئو پنڇويهين صفحن تي ڦهليل آهي.“
مٿين حوالي مان چڱي ريت اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته، رومانويت لفظ پنهنجي لفظي، لغوي ۽ معنوي حيثيت ۾ ڪيترو نه وسيع آهي، پر اسان هتي مختصر طور ان لفظ جي تاريخي ۽ ارتقائي حيثيت تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪنداسين.

رومانويت (Romanticism) لفظ بابت مختلف محققن جو رايو آهي ته، اهو رومن ٻوليءَ جي هڪ لفظ رومان (Roman) مان نڪتل آهي، جيڪو عام ٻولين (Vernacular languages) جي هڪ گروه لاءِ استعمال ٿيندو هو جنهن ۾ اسپيني، فرانسيسي، لاطيني، صومالي وغيره ٻولين کي روماني ٻوليون (Romance languages) سڏيو ويندو هو يا انهن ٻولين مان ڪنهن به ٻوليءَ ۾ لکيل ڪنهن خيالي قصي يا فرضي ڪهاڻي، تصوراتي نظم ۽ نثر کي رومان (Roman) سڏيو ويندو هو. يا انهن ٻولين مان ڪنهن به هڪ ٻوليءَ ۾ ترجمو ٿيل ڪنهن مواد يا ڪم کي رومانز (Romanz)، رومان (Roman)، رومانزو (Romanzo)، رومانس (Romance) يا رومانسر (Romancar) سڏيو ويندو هو. اهڙي طرح ڪنهن مشهور و

ڪتاب جي لاءِ به اهو لفظ استعمال ڪيو ويندو هو ته، گڏوگڏ اهو رومان يا رومانٽ (Roman or Romant) ڪنهن تصوراتي ڪم جي لاءِ به استعمال ٿيندو رهيو.

”انسائيڪلوپيڊيا آف رومانٽزم“ ۾ لفظ رومانيت بابت ڪجهه هن ريت وضاحت ملي ٿي:

"The first use of the word romantic in a literary sense seems to have emerged in Britain in the 1600s to mean something written in French, one of the Romance languages (as opposed to the more clinical Latin). It was associated with quest narratives in which knights rescued ladies from firebreathing dragons. A century later, in 1755, Dr. Samuel Johnson, editor of the famous Dictionary, described "Romantick" as resembling the tales or romances; wild, improbable; false; fanciful; full of wild scenery"⁽²⁾

ترجمو: ”ادبي مفهوم ۾ رومانٽڪ لفظ جو پهريون ڀيرو استعمال 1600ع ڌاري برطانيه ۾ ٿيو. جنهن جي معنيٰ رومانس ٻولين منجهان فرينچ ٻوليءَ (ڪلينيڪل لاطينيءَ کان وڌيڪ مخالف) ۾ لکيل ڪا شيءِ يا تحرير وغيره. جڏهن ته، اهو لفظ ڪجهه اهڙن فرضي قصن ۽ ڪهاڻين سان به جڙيل رهيو جنهن ۾ گهوڙي سوار ويڙهاڪ، جيڪو عورتن کي باهه اوڳاڇيندڙ بلائن کان بچائڻ جي جستجو ڪندو هو. هڪ صدي گذرڻ بعد تقريباً 1755ع ۾ هڪ مشهور لغت (آڪسفورڊ) جي ايڊيٽر سيموئل جانسن ”رومانٽڪ“ لفظ کي اهڙن افسانوي يا رومانوي داستانن جي لاءِ وضع ڪيو جيڪي غير مهذب، قياسي، فرضي، وهمي ۽ جهنگلي منظرن سان ڀريل هجن.“

جيڪڏهن اڃا به تاريخ جي تنهن کي کوليندا وينداسين ته، اسان کي ان لفظ بابت ڪي عجيب و غريب روايتون ملنديون. جيئن هڪ ادبي اصطلاحن واري لغت ۾ ڪجهه هن ريت لکيل آهي ته:

"In literary history, one of the earliest dates it appears is 1140 when roman denoted a story in verse adapted from Latin

legends. Originally, roman referred to imaginative works in the vernacular, mainly the medieval French verse epics. By the 16th c. it was applied to works in prose"⁽³⁾

ترجمو: " ادبي تاريخ ۾، سڀ کان ابتدائي تاريخن منجهان اهو لفظ 1140ع ڌاري ظاهر ٿيو. جڏهن رومان جو اظهار لاطيني ڏند ڪٿائن جي اثر هيٺ اختيار ڪيل ڪنهن منظوم قصي يا ڪهاڻيءَ جي لاءِ ڪيو ويو. بنيادي طور تي رومان ڪنهن تصوراتي ڪم، جيڪو مقامي ٻولين يا خاص طور تي وچئين دور جي فرانسيسي ٻوليءَ ۾ لکيل منظوم رزميه داستانن جي متعلق استعمال هيٺ آيو. جڏهن ته سورهين صديءَ کان ان لفظ جو اطلاق نثر ۾ ٿيندڙ ڪمن جي لاءِ ٿيو. "

مچيل فربر (Michael Ferber) نالي هڪ انگريز محقق جي لکت موجب، لڳ ڀڳ 1832ع ڌاري ان لفظ بابت اسان جي محققن سوچيو ته، اهو لفظ فلسفي (Philosophy) ۽ سياسي معاشيات (Political Economy) جي لاءِ به استعمال ٿيڻ گهرجي، هو ان لفظ جي اصليت بابت لکي ٿو ته: "Romantic ultimately derives from Latin Roma, the city of Rome, For surely the prevalent image of the ancient romans for many centuries now is that they were the least romantic of peoples. "⁽⁴⁾

ترجمو: بنيادي طرح رومانٽڪ لفظ اطالوي ٻوليءَ جي هڪ لفظ "روما" (روم جو شهر) منجهان اخذ ڪيل آهي. يقين سان چئي سگهجي ٿو ته، اڄ به ڪيترين صدين گذرڻ کانپوءِ قديم رومانين جي لاءِ اهو عام تصور آهي، ته اهي گهٽ ۾ گهٽ رومانوي قسم جا ماڻهو هئا. "

تاريخ منجهان اهو ثابت ٿئي ٿو ته، لفظ "رومان" فقط ڪجهه خيالي تصورن، فرضي قصن ۽ ڪهاڻين جي لاءِ استعمال ناهي ٿيو بلڪ عشق ۽ محبت جا داستان به ان جي زيب ۽ زينت بڻيل رهيا آهن. ته گڏوگڏ سورمن ۽ سورمين جي بهادريءَ جا چرچا به سندس بنيادي موضوعن ۾ شامل رهيا آهن.

اهڙي قسم جو اظهار هڪ اردو اديب ۽ محقق علي عباس جلالپوري ان لفظ جي تاريخي حيثيت بيان ڪندي ڪجهه هن ريت ڪيو آهي ته:

”پهرين صدي قبل مسيح ۾ جوليس سيزر جي فتح جي ڪري، موجوده فرانس تي اهل روما جو سياسي تسلط مستحڪم ٿي ويو. ايسٽائين جو روسي حاڪم جي ٻولي لاطيني هئي، جنهن جا لفظ ۽ ترڪيبون مقامي ٻولين ۾ شامل ٿي ويا هئا ۽ هڪ نئين ٻولي وجود ۾ آئي، جنهن کي ”رومانا لنگوا“ چيو ويو. ان عوامي ٻوليءَ ۾ جيڪي قصا لکيا ويندا هئا، انهن کي رومان چيو ويندو هو. اهي قصا سحر انگيز وارداتن، عشق، محبت ۽ بهادريءَ جي ڪارنامن تي مشتمل هوندا هئا، تنهنڪري انهن عنصرن کي رومان جا ترڪيبي جزا قرار ڏنو ويو.“ (5)

بهر حال هر دور ۾ رومانويت يا رومانيت لفظ بابت مختلف معنائون ڏنيون ويون آهن، ايسٽائين جو ادبي نقادن موجب، فريڊرڪ شليگل هڪ سئو پنجويهين پڻ تي رومانيت بابت جيڪا وضاحت پيش ڪئي، ان مان به رومانويت جو ڪو واضح تصور نٿو بيهي.

ادب جي دنيا ۾ سڀ کان پهرين انگريزي ٻوليءَ ۾ ان لفظ جو استعمال جوزف وارٽن (Joseph Warton) ۽ سندس ڀاءُ ٿامس وارٽن (Thomas Warton) ۽ هرڊر (Herder) جهڙن اهم اديبن ۽ شاعرن 1871ع ڌاري ڪيو. تنهن بعد جرمن ٻوليءَ ۾ ان کي وڌيڪ اهميت ۽ حيثيت ڏيارڻ خاطر ’گوٽي‘ ۽ ’شئر‘ جهڙن ٻن اهم محققن لڳ ڀڳ 1802ع ڌاري پنهنجو هڪ ڀيرو ڪردار ادا ڪيو. جرمن ٻوليءَ ۾ ان لاءِ رومينٽز (Romantisch) لفظ 1760ع ۾ مروج ٿيو ۽ فرينچ ٻوليءَ ۾ مادام دي اسٽائيل (Madam de Stael)، فرائيڊرچ شليگل (friedrich Schelegel)، آگسٽ وليم (August Wilhelm) ۽ سندس سٽ (Circle) پاران ان لفظ جو باقاعده استعمال ڪيو ويو. جنهن لاءِ انهن رومينٽڪ (Romantique) جو لفظ استعمال ڪيو. پر خاص طور تي انهن ۾

ماڊام دي اسٽائيل جو ڪردار انهن سڀني کان وڌيڪ ساراه جوڳو رهيو جنهن پنهنجي هڪ سفرنامي "De'L Alleimage" ۾ ان لفظ کي ڪثرت سان استعمال ڪيو. اهڙي ريت روسي ٻوليءَ ۾ ان لاءِ (Romanticeskij)، اٽليءَ ۾ (Romantico) ۽ اسپين ۾ پڻ ساڳئي ئي نالي سان ان کي شهرت ملي.

رومانويت جي وصف:

رومانويت بابت ايف. ايل. لوڪس جي اها ڳالهه تمام گهڻي مشهور آهي ته، ان پنهنجي هڪ ڪتاب "The Decline and Fall of the Romantic Ideal" ۾ رومانويت جي حوالي سان لڳ ڀڳ يارهن هزار تي سئو ڇهائيوي (11,396) وصفون بيان ڪيون آهن! ان ڳالهه مان اها حقيقت سامهون اچي ٿي ته، رومانويت لفظ ادب وانگر هڪ وسيع معنيٰ رکي ٿو ۽ ادب جيان ان جي ڪا به هڪ وصف مقرر نه ٿي ڪري سگهجي. هونئن ته رومانويت بابت ڪيتريون ئي وصفون ملن ٿيون، پر اسان ڪجهه وصفون ڏئي، ان جي اصل حقيقت کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪنداسين، ڪنهن محقق رومانويت بابت ڪهڙي نه خوبصورت وضاحت پيش ڪئي آهي ته:

"Romanticism is the weeping star; it is the sighing wind, the chilly night, the bird in its flight, and the sweet-scented flower, it is the refreshings stream, the great ecstasy, the well by palm trees, rosy hope and her thousand lovers, the angel and pearl, the white robe of the willows." (6)

ترجمو: "رومانويت روئندڙ ستارو آهي، اها آه پرندڙ هوا آهي، سرد رات، پنهنجي پرواز ۾ اڏامندڙ پکي ۽ مٺي خوشبو رکندڙ گل آهي، اها فرحت بخشيندڙ چشمو عظيم وجداني ڪيفيت، ڪجيءَ جي وڻن ڀرسان ڪوٽيل ڪوهه، هڪ روشن اميد، جنهن جا هزارين عاشق آهن. فرشتو موتي ۽ بيد مُشڪ جي وچ جو سفيد لباس آهي."

اصل ۾ رومانويت، ادب ۾ اظهار جي آزادي جو هڪ اهڙو ذريعو آهي، جنهن ڪلاسيڪيت جي قائم ٿيل اصولن ۽ ضابطن خلاف بغاوت جو نعرو بلند ڪيو پر هن نه رڳو ڪلاسيڪيت کي الوداع ڪيو پر گڏوگڏ هڪ اهڙي فني تحريڪ جو روپ اختيار ڪيو. جنهن لڳ ڀڳ ارڙهين صدي جي آخر ۾ سڄي يورپ ۾ موجود روشن خيالي جي اصولن بدران پنهنجن اصولن کي لاڳو ڪيو. تنهنڪري وڪٽر هيوگو (Victor Hugo) رومانويت کي ادب ۾ آزاديءَ جي نالي سان سڏيو ته ايملي (Emile) وري چيو ته، اها هڪ محبت سان ڀريل روحن ۽ حقيقي جذبن ۾ اندروني جنگ آهي. هڪ اردو اديب ڊاڪٽر محمد عالم خان رومانويت بابت بلڪل سچ ئي چيو آهي ته:

”زندگي ۽ زندگيءَ جي مسئلن کي ڏسڻ ۽ پرکڻ جا ڪيترائي معيار آهن ۽ رومانويت به انهن مان ئي هڪ پيمانو آهي.“ (7)

ڇاڪاڻ ته، هن هر انسان کي هڪ آزاد سماج مهيا ڪيو هڪ اهڙو سماج، جنهن ۾ کيس هر قسم جي آزادي ملي سگهي. بقول ڊاڪٽر ساجده پروين: ”رومانويت انسان کي زبردستي مڙهيل قدرن، روايتن ۽ اصولن جي پنڌن کان مڪمل آزادي ڏياري.“ (8)

ان جو وڏي ۾ وڏو سبب فرانس جو انقلاب آهي، جنهن بادشاهي دٻڊي جي هيٺ هيسيل ماڻهن جو موت ڏسي، رومانوي تخليقڪارن کي ان سياسي سلطنت خلاف بغاوت ڪرڻ تي آماده ڪيو. ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ لکي ٿو ته: ”1779ع ۾ هي سڀ کان وڏو واقعو هو جنهن پراڻي سياسي نظام جاگيرداري، ملوڪيت ۽ ڪليسا کي ڊاهي پٽ ڪري ڇڏيو.“ (9)

فطرت نگاريءَ سان پيار خيالي، عقليت پسنديءَ ۽ تصوراتي دنيا کي پليڪار ڪرڻ ئي رومانويت جو اصل مقصد ۽ منشور آهي، تنهنڪري ان ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته، هن تحريڪ نه فقط ادب جي دنيا کي آسودو ڪيو پر فلسفي ۽ فنون لطيفه کي به مختلف رنگن سان رنگي ڇڏيو.

رومانوي تحريڪ جو تاريخي پسمنظر:

ادبي دنيا ۾ رومانوي تحريڪ جي وجود ۾ اچڻ جا ڪيترائي سبب هئا، پر محققن جي تحقيق موجب: روشن خيالي (Enlightenment)، ڪلاسيڪيٽ (Classicism)، صنعتي انقلاب (Industrial Revolution)، فرانس وارو انقلاب (French Revolution)، آمريڪا جي آزادي (American Independence)، عقليت پسندي (Rationalism) ۽ ماديت پسندي (Materialism) وغيره جهڙيون اهم تحريڪون ۽ لاڙا ان جي وجود ۽ جنم جي سلسلي ۾ هڪ اهم ۽ بنيادي حيثيت رکن ٿيون. روشن خياليءَ سماج کي نه صرف تهذيب يافتہ بڻائڻو پر سماج جي جي فرسوده تصورن جن معاشري کي پنهنجي گهيري ۾ وڪوڙي ڇڏيو هو تن کي تهس نهس پڻ ڪيو. خيال کان متاڻهان شاعر (Transcendental Poets) پيدا ٿيڻ جي صورت ۾ شاعري جڻ ته ديوين، پرين ۽ ديوتائن جي حمد و ثنا جو ڪو قصيدو بڻجي چڪي هئي. اهڙي ريت ڪلاسيڪيٽ پنهنجن قاعدن، قانونن ۽ ضابطن جو چار وچايو ۽ جڏهن صنعتي انقلاب شروع ٿيو ته، ماڻهن ڳوٺاڻي زندگيءَ کي الوداع ڪري، شهري زندگي طرف وڌڻ شروع ڪيو جنهن جي ڪري سندن سوچ ۾ نه ڪا تبديليءَ ٿي آئي ۽ نه ئي سندن خيال ۾ ڪنهن قسم جي جدت ۽ نوان جنم ٿي ورتو فرسوده ۽ جمود جي بوءِ سان ڀريل ان سماج ۾ رهندڙن جي حالت اهڙي ٿي وئي هئي، جو سندن جسم احساساتي دنيا کان ڪٽجي جڻ ته ڪوڪلو ۽ خالي ٿي ويو هو. جنهن ۾ نه ڪنهن جذبي ٿي جنم ورتو ۽ نه ئي ڪنهن احساس، امنگ ۽ آدمي ٿي کين زنده هجڻ جو احساس ڏياريو. مثال وري فرانس جي انقلاب ڪنهن هڪ مخصوص طبقي کي ڇڏي، ڪري هر عام طبقي جو جيئڻ جنجال ڪري ڇڏيو هو سخت ڏڪار قحط ۽ غربت جي ڪري بک وگهي ماڻهو موت جي ڪوه ۾ منهن ڀري ڪري رهيا هئا، جنهن سبب ان انقلاب نه رڳو سموري فرانس کي متاثر ڪيو پر گڏوگڏ پوري يورپ ۾ زندگيءَ جي مختلف شعبن ۾ تبديلي

آندي، ايسٽائين جو آزاديءَ ۽ برابريءَ جو بحث اتان جي ماڻهن جو هڪ دلچسپ مشغلو بڻجي چڪو هو. جڏهن ته فرانس جي بادشاهه جارج ٽئين (George-III) جي احمقانه رويي ڪري آمريڪا به آزاد ٿي ويو. عقيليت پسندي ۽ ماديت پسندي جي زنگ سان احساساتي ماحول ۽ تخيلات تي دنيا جو نالو نشان ٿي ميسارجي چڪو هو. تنهنڪري اهڙي قسم جي سموري ڳنڍيل صورتحال ۾ سماج ۾ هر جاءِ هڪ انقلابي صدا گونجڻ لڳي. ماڻهن کي اهڙي تذبذب ۽ ٻڌتر واري ماحول مان ڪڍڻ خاطر هڪ اهڙو سماج گهربل هو جتي ڪين سڪون ۽ راحت، سک ۽ شانتِي ملي، جتي گل و گلزاريءَ جي خوشبوءِ سان معطر ڪي نوان خواب ڏسي سگهجن، پيار ۽ پاڻوھ جي پرچار هجي، جتي انفراديت جو اظهار هجي. اهو ئي سبب آهي، جو اهڙي قسم جي پيائڪ صورتحال ۾ فرانس جي سرزمين تي جنم وٺندڙ روسو جهڙي هڪ عظيم فلاسافر ”فطرت ڏانهن واپسي“ (Back To Nature) جو نعرو هنيو جنهن رومانويت جهڙي تحريڪ جو باقائده نه رڳو آغاز ڪيو پر ان جو بنياد به رکيو. سندس چوڻ هو ته: ”انسان آزاد پيدا ٿيو آهي، پر جتي ڏسو هو زنجيرن ۾ جڪڙيل آهي.“ (10) روسو جو تعلق بنيادي طور تي ته سياست ۽ سماجيات سان هو ۽ محققن جي تحقيق موجب رومانويت سڀ کان پهرين انهن ٻن اهم شعبن ۾ پنهنجو اثر ڏيکاريو بعد ۾ ان ادبي دنيا کي به متاثر ڪيو. روسو احساس کي عقل تي ۽ فطرت کي سماج تي فوقيت ڏني:

"Rousseau articulated a number of tenets that were to remain central to the Romantic world view: a belief in the superiority of nature over society, of feeling over reason, of natural justice over the law, and of pantheistic religion over that of the Church." (11)

ترجمو: ”روسو ڪيترن ئي اصولن کي بيان ڪيو جيڪي رومانوي دنيا جي نظر ۾ هڪ مرڪزي حيثيت رکن ٿا. جنهن ۾ سماج جي مٿان فطرت، عقل جي مٿان محسوسات، قانون جي مٿان قدرتي

انصاف ۽ وحدت الوجود واري مذهب کي چرچ جي مٿان برتري ڏيڻ وارو عقيدو شامل هو.“

روسو رومانويت بابت جيڪو تصور پيش ڪيو اهو ئي اڳتي هلي رومانويت جو اصل مقصد ثابت ٿيو: ”هن وٽ اهي سڀ عنصر موجود هئا، جيڪي بعد ۾ رومانويت جي خاصيت طور مڃيا ويا، يعني انفراديت پسندي، آزادي، فطرت ۽ انسان سان محبت ۽ جذبي جي قدر افزائي.“ (12)

روسو رومانوي تحريڪ لاءِ جيڪا زمين کيڙي، ان ۾ وليم بليڪ ۽ رابرٽ برنس جهڙن ٻن اهم شاعرن اهڙو ته بچ پوکيو جو ان جي پيداوار 1798ع ڌاري، سريلا گيت (Lyrical Ballads) جي صورت ۾ حاصل ٿي، جنهن جي محنت جو ثمر وليم ورڊس ورٿ ۽ سندس دوست ڪالرج کي مليو جڏهن ته شيلي (Shelly)، ڪيٽس (Keats)، رابرٽ ساوٿي (Robert Southy) ۽ لارڊ بائرن (Lord Byron) وغيره جهڙن مشهور ۽ معروف شاعرن ان کيڙيل زمين جي باقاعده رکوالي ڪرڻ جو ذمو کنيو جيڪو ڪم اڄ تائين هر دور جا شاعر بنا ڪنهن اجوري جي سرانجام ڏئي رهيا آهن.

رومانوي تحريڪ جو فڪري پسمنظر:

رومانويت جي شروعاتي دور ۾، ان جو موضوع فقط ڪنهن سورهيءَ جي بهادريءَ جو ذڪر، عشق و محبت جا قصا ۽ خيالي دنيا، جيڪا بلڪل ئي مافوق الفطرت جي ويجهو هئي، جيڪي صرف موضوعاتي زيب و زينت جو ڌيڪ ڏئي رهيا هئا، پر آهستي آهستي دنيا جي ارتقائي عمل جي نتيجي ۾ جيئن ئي سماج جي اندر تبديليءَ جو ترهو ترندو رهيو تيئن ئي ان جي موضوعن ۾ به تبديلي ايندي رهي، جنهن بعد فڪري حوالي سان احساسيت، جذباتيت، داخليت توڙي خارجيت، انقلابيت، اخلاقيت، انسانيت، فطرت پرستي، حسن پرستي، وطن پرستي، حقيقت پسندي، انفراديت پسندي، وحدانيت پسندي،

ماضي پسندي، امن پسندي، محبت جو معراج، عشق ۾ محبت جا درد، آزادي ۽ ديوانگي، عڪسي ۽ محاکاتي منظرنگاريءَ وغيره جهڙا موضوع هر دور ۾ رومانيت جا دلچسپ موضوع رهيا آهن ۽ اهي سڀئي موضوع لڳ ڀڳ ارڙهين صديءَ ڌاري انگلينڊ جي سمورن رومانوي شاعرن جي شاعريءَ جا اهم ۽ بنيادي موضوع هئا:

"Many of the essential elements of Romanticism were indeed present in England toward the middle of the eighteenth century: some recognition of the role of the imagination, the emphasis on the original composition of the genius, the cult of sensibility, the vague religious feeling, the melancholy reverie, the interest in 'natural' poetry, the discovery of external nature. " (13)

ترجمو: " رومانويت جا ڪيترائي بنيادي عنصر لڳ ڀڳ ارڙهين صديءَ جي وچ ڌاري انگلينڊ ۾ موجود هئا؛ خيالي ڪردار جي سڃاڻپ، عقل جي اصلي جوڙجڪ يا بناوٽ تي زور احساساتي مسئلڪ، مشڪوڪ ۽ مبهم مذهبي جذبو اداسيءَ جو خمار فطرتي شاعريءَ ۾ دلچسپي ۽ خارجي دنيا جي ڳولا. "

تنهن کانپوءِ رومانوي شاعرن عام ماڻهن جي زندگيءَ جي به عڪاسي ڪئي، انهن جي ڏڪن ۽ سڪن، ريتن ۽ رسمن، رهڻي ۽ ڪهڻيءَ کي عام فهم ۽ سادي ٻوليءَ ۾ پيش ڪيو. ڊاڪٽر جميل جالبی ان بابت لکي ٿو ته:

"آزادي، جذبات اور عوام، ان سے رومانيت کی تحریک نے اپنے خدوخال بنائے، اب تک شہری زندگی ادب کا موضوع تھی، اب دیہاتی زندگی ادب کا موضوع بن گئی، اب تک شاعر کو قدامت کے معیار ادب پر پرکھا جاتا تھا جس سے انفرادیت کی کوئی اہمیت نہیں تھی، رومانیت کے ساتھ انفرادیت ادب کی پہلی شرط قرار پائی، پہلے شاعر اور ادیب ہیئت اور اصناف میں قدامت کی پیروی کرتا تھا، شاندار طرز میں لکھتا تھا، لیکن اب عوام کی سادہ زبان معیار ادب ٹھہری، ان کی گیتوں میں، ان کی لوک کہانیوں میں، ان کی داستانوں میں نئی دنیا نظر آئی۔" (14)

ان مان ثابت ٿئي ٿو ته، رومانويت عام ماڻهن جي دلين جي ترجماني، سندن روزمره جي زندگيءَ ۾ ڳالهائي ويندڙ ٻوليءَ ۾ ئي ڪئي ته، جيئن اهي ان مان لطف اندوز ٿي سگهن، نه رڳو لطف اندوز ٿين، پر گڏوگڏ رومانوي شاعرن انهن جي مسئلن کي به پنهنجي شاعريءَ ۾ پيش ڪيو جنهن لاءِ انهن جهر جهنگ جهاڳيا، واهڻ وستیون گهميون ۽ عام پورهيتن، مزدورن، غريب ۽ مسڪين ماڻهن جو خوبصورت عڪس پنهنجن تخليقن ۾ پيش ڪيو.

مجموعي طور ائين ڪٿي چئجي ته، رومانويت محبت جي روايت کي نئون جنم ڏنو جنهن جي بارود ۾ سٽنڊر يورپ جي عوام کي انسانيت جو درس ڏنو پيار ۽ پاڻوھ جي پرچار ڪئي، پنهنجو پاڻ کي سڃاڻڻ خاطر عام عوام ۾ خود شناسيءَ جو جوهر پيدا ڪيو پنهنجي اندر ۾ جهاتي پائي، پنهنجي اندورني خوبصورتيءَ کي لفظن ذريعي اظهار ڪرڻ جو هنر سڀڪاريو. ان هر طبقي جي ماڻهوءَ کي پنهنجي ڌرتي، ٻولي، ثقافت ۽ تهذيب جي بلڪل ئي ويجهو آندو نين روايتن جو بنياد وجهي، پراڻين فرسوده روايتن کي الوداع ڪيو. رومانويت جي علمبردارن پنهنجي شاعريءَ ۾ نج پنهنجي ديس جي ٻوليءَ جي تشبيهن، ترڪيبن، تلميحن ۽ استعارن جو استعمال ڪيو پنهنجي ديس جي رومانوي قصن کي ڳايو ۽ پنهنجي ديس جي هر هڪ خوبصورت شيءِ کي وڌ کان وڌ خوبصورتِي عطا ڪئي، اهي پنهنجو گهڻو وقت سير ۽ تفريح ۾ وقف ڪندا هئا ۽ خوبصورت ماڳن، مڪانن، واهڻ ۽ وستين جي سهڻين تشبيهن ذريعي عڪاسي ڪندا هئا، تنهنڪري موضوعاتي حوالي سان رومانويت جو ميدان تمام وسيع ۽ ڪشادو بڻجي پيو.

نيو رومانويت: (Neo-Romanticism)

نيو رومانويت هڪ اصطلاح (Term) آهي، جنهن کي سڀ کان پهرئين مشهور انگريز ليکڪ ريمونڊ مارٽيمر (Raymond Martimer) 1942ع ڌاري متعارف ڪرايو پر محققن جي ڪيل تحقيق موجب: ان

جا ابتدائي اهڃاڻ ۽ آثار لڳ ڀڳ 1892 کان 1910ع جي وچ ڌاري فن لينڊ (Finland) ۾ موجود ملن ٿا، پر ان ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته، نيو رومانويت، رومانويت جو ئي حصو آهي، جنهن جو مقصد موسيقي، شاعري، لوڪ گيتن ۽ قوميت پسندي وغيره جهڙن موضوعن کي هڪ نئين صورت ۾ اجاگر ڪرڻ هو. پر تنهن هوندي به ان قسم جي اصطلاح جو گهڻي ڀاڱي استعمال ادب کان وڌيڪ موسيقيءَ جي لاءِ ڪيو ويو جنهن ۾ خاص طور تي گئلن ڪيللا (Gallen Kallela)، اينو لينو (Eino lieno)، ميڪس ريگر (Max Reger) ۽ اينتن بروڪنر (Anton Bruckner) وغيره جهڙن اديبن، شاعرن ۽ موسيقارن پنهنجو ڀرپور ڪردار ادا ڪيو.

رومانويت پڄاڻان: (Post-Romanticism)

رومانويت پڄاڻان جو دور رومانويت جي دور کان پوءِ شروع ٿيو جنهن جي ابتدا لڳ ڀڳ اڻويهين صديءَ جي آخر ۾ ٿي، جنهن جو مقصد ادب ۾ ثقافتي روڻ ۽ روايتن کي هٽي وٺرائڻ هو جنهن لاءِ هرمن ميل ويل (Herman Melville)، ٿامس ڪارلائل (Thomas Carlyle)، ٽينيسن (Tennyson) ۽ فليورٽ (Flaubert) وغيره جهڙن اهم اديبن، شاعرن، ڪهاڻيڪارن ۽ ناول نگارن جو ڪم تمام گهڻو ساراهه جوڳو رهيو آهي، تنهن کانپوءِ رومانويت پڄاڻان جو اثر ادب کان وڌيڪ موسيقي جي فن تي به پيو جيڪو جرمني، آسٽريا، انگلينڊ، فرانس ۽ اٽليءَ جي موسيقارن تي چڱي ريت واضح نظر اچي ٿو جن جو مقصد پنهنجي ملڪ جي لوڪ روايتن کي موسيقي جي ذريعي اجاگر ڪرڻ ۽ اهڙا اوبيرا ٺاهڻ هو جن ۾ جذبن ۽ احساسن جي تمام گهڻي شدت هجي وغيره جهڙن ڪمن بابت هو جنهن ۾ ويگنر برهمس (Wagner Brahms)، چائڪوسڪي (Tchaikovsky)، جيو سڀي ورڊي (Giuseppe Verdi)، ايڊورڊ گريگ (Edvard Grieg) ۽ مهلر (Mahler) وغيره جو ڪم قابل تعريف رهيو آهي.

آمريڪي رومانويت: (The American Romanticism)

رومانوي تحريڪ ۽ گوٽسزم (Gothicism) لاڙي جي اثر هيٺ شروع ٿيندڙ آمريڪي رومانويت جو دور 1820ع ڌاري شروع ٿيو جنهن جي باري ۾ محققن جو چوڻ آهي ته، ان جي شروعات هڪ اطالوي نقاد ماريو پريز (Mario Praz) جي لکيل هڪ اهم ڪتاب "The Romantic Agony" کان ٿي، پر ان لاڙي کي وڌيڪ زور وٺرائڻ جي لاءِ ايدگر ايلن پو (Edgar Allan Poe) ۽ نٿينيل هائوٿرن (Nathaniel Hawthorne) وغيره جهڙن ٻن اهم اديبن جو ڪم تمام گهڻي اهميت رکي ٿو. جڏهن ته آمريڪي رومانويت جي شروع ٿيڻ جو مقصد آمريڪي، تاريخ ۽ ثقافت تي ڪم ڪرڻ ۽ شاعريءَ جي پيٽ ۾ نشر کي وڌيڪ ترجيح ڏيڻ هو.

تاريڪ رومانويت: (Dark Romanticism)

تاريڪ رومانويت جو لاڙو 1820ع کان 1860ع جي وچ واري عرصي ۾ ظاهر ٿيو ۽ اهو رومانوي تحريڪ جي اثر هيٺ شروع ٿيو پر رومانويت جي پيٽ ۾ اهو بلڪل ٽي مختلف ۽ منفرد هو ڇاڪاڻ ته تاريڪ رومانويت سان لاڳاپيل سڀني ليکڪن جو مقصد ۽ منشور رومانويت جي منشور کان الڳ ۽ جداگانه حيثيت جو حامل آهي. انهن جي نظر ۾ هر انسان ۾ ڪي خوبيون به هونديون آهن ته، ان ۾ ڪجهه خاميون به ٿي سگهن ٿيون، جهڙوڪ: هو ڪيتريون ئي بُرايون ۽ بُچڙايون ڪري ٿو بلڪ هو ته پيدائشي گنهگار آهي، جيڪو پنهنجي تباهي پاڻ ئي ڪندو آهي، جنهن سبب: هو اڳتي هلي شديد پيڙائڻ ۽ پيڙائڻ کي به پوڳي ٿو تنهن کانپوءِ اهي فطرت کي انسانڌات جي لاءِ هاجيڪار ۽ نقصانڪار سمجهندا هئا، سندن نظر ۾ فطرت ڏسڻ ۾ خوبصورت نه آهي، پر ان جا هن سماج تي ڪيترا ئي منفي اثر به پون ٿا، جهڙوڪ: طوفانن ۽ ٻوڏن جو اچڻ، زلزلن ۽ سونامين جو اچڻ وغيره جهڙيون قدرتي آفتون سموري انسانڌات جي لاءِ هاجيڪار ثابت ٿيون

آهن. هن لاڙي کي عام ڪرڻ ۾ ايملي ڊڪنسن (Emily Dickinson), چارلس ڊڪنسن (Charles Dickinson), ڪليرا ريوو (Clara Reeve), واشنگٽن ارونگ (Washington Irving), هاريس ويل پول (Horace Welpole) ۽ هينري ڊيوڊ (Henry David) وغيره جهڙن مشهور ليکڪن، اديبن، شاعرن ۽ نقادن پنهنجو هڪ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي.

اهم انگريز رومانوي شاعر ۽ سندن شاعريءَ ۾ رومانوي عڪس:

هوئنن ته رومانوي تحريڪ کان اڳ ادب جي دنيا ۾ ڪجهه اهڙا شاعر به ملن ٿا، جن جي شاعريءَ ۾ ٿورا گهڻا رومانوي عڪس نظر اچن ٿا، جن کي (Graveyard Poets) سڏيو وڃي ٿو رومانويت کان اڳ جا ڪجهه شاعر (Pre-Romantic Poets) به آهن، جن جي شاعريءَ ۾ رومانويت جي تحريڪ جي شروع ٿيڻ جا فقط ڪجهه اهڃاڻ ملن ٿا، جڏهن ته باقاعده رومانوي تحريڪ جي شروعات اسان کي 1798ع ۾ شايع ٿيندڙ رومانويت جي منشور (Manifesto) طور مشهور هڪ شعري مجموعي کان ملي ٿي، جنهن کي انگريزي ٻوليءَ جي ٻن اهم شاعرن وليم ورڊس ورٿ ۽ ڪالرج لڪيو جنهن بعد رومانوي تحريڪ پنهنجو ادبي سفر باقاعده شروع ڪيو. جيتوڻڪ انگريزي ادب جي تاريخ ۾ هوئنن ته اسان کي ڪيترائي رومانوي شاعر ملن ٿا، پر اسان هتي ڪجهه اهم شاعرن جو ذڪر ڪنداسين، جن کي رومانويت جي دنيا ۾ اهم سمجهيو وڃي ٿو ۽ انهن کانسواءِ رومانوي تحريڪ جو تصور بلڪل ئي اڻپورو آهي، انهن اهم شاعرن کي ٻن نسلن يا گروهن (Generations) ۾ ورهايو ويو آهي. انهن جو تفصيل ڪجهه هن ريت آهي:

پهريون گروه (First Generation)

- رابرٽ برنس (Robert Burns)
- وليم بليڪ (William Blake)

مبين شاه عنات جي شاعريءَ ۾ رومانويت

- وليم ورڊس ورث (William Wordsworth)
- ڪالرج (Coleridge)
- رابرٽ ساوٿي (Robert Southey)

ٻيون گروه (Second Generation)

- لارڊ بائرن (Lord Byron)
- شيلي (Shelley)
- جان ڪيٽس (John Keats)

ياد رهي ته، اهي فقط شاعرن جا ٿي نالا آهن، جيڪي رومانويت جي ٻن اهم گروهن تي مشتمل آهن. جنهن ۾ رابرٽ برنس لوڪ شاعريءَ ۾ رومانويت جي ڪري مشهور آهي، ته وليم بليڪ وري تجربتي جا گيت "Songs of Experience" ۽ معصوميت جا گيت "Songs of Innocence" لکي تمام گهڻي شهرت حاصل ڪئي. انهن جو تفصيلي جائزو هتي ضروري نه آهي، ڪجهه شاعرن جو ذڪر هيٺ ڪجي ٿو.

وليم ورڊس ورث: (1770-1850)

رومانوي تحريڪ جو باني مباني، فطرت جو پوڄاري (Poet of Nature)، ڳوٺاڻو شاعر (Poet of Village) ۽ ٻالڪپڻي جو شاعر (Poet of Childhood) چواڻيندڙ وليم ورڊس ورث آهي. انگريزي ادب جي تاريخ ۾ رومانويت جي اهم ۽ نمايان شاعر جي حيثيت ۾ ورڊس ورث جو وڏو نالو آهي، ايسٽائين جو ڪيس برطانيه سرڪار طرفان 1843ع ۾ سڀ کان وڏو اعزاز "شاعر الشعراء" (Poet Laureate) جو خطاب به ڏنو ويو. اهو خطاب برطانوي سرڪار طرفان ملڪ جي نامي گرامي شاعرن کي ڏنو ويندو هو جيڪي ڪجهه خاص موقعن تي پنهنجي ملڪ ۽ ان جي بادشاهن جي تعريف بابت ساراه جا گيت لکندا هئا ۽ پنهنجي ملڪ جي بهادرن جي بهادريءَ ۽ تعريفِي نظم

لکي کين عظيم پيٽا به پيش ڪندا هئا. وليم ورڊس ورث جو شمار انگريزي ٻوليءَ ۽ ادب ۾ ڏنڊ جي شاعرن (Lake Poets) ۾ ٿئي ٿو ۽ اهو ئي سبب آهي، جو کيس فطرت جي ويجهو رهڻ جو هڪ ڀرپور موقعو نصيب ٿيو. هو فطرت جو هڪ سچو پڇو عاشق هو. هن جي نظر ۾ فطرت اسان جي زخمن کي پرڻندڙ آهي، اها غمن جي لاءِ خوشي جو باعث آهي ۽ اها ئي هڪ زنده روح (Living Soul) به آهي. هن سڀ کان پهرين پنهنجي شاعري پنهنجي هڪ دوست ڪالرج سان گڏجي ”سريلا گيت“ (Lyrical Ballads) جي نالي سان هڪ مجموعي جي صورت ۾ 1798ع ۾ شايع ڪرائي، جنهن ۾ سندس ٻه مشهور نظم ”The Prelude“ ۽ ”Tintern Abbey“ شامل آهن.

تنهن بعد سندس شاعريءَ جا ڪجهه ٻيا مجموعا به شايع ٿيا، جنهن ڪري سندس تمام گهڻي مشهوري ٿي. هن نه رڳو فطرت تي لکيو پر گڏوگڏ ملڪي صورتحال تي به لکيو جنهن ۾ سندس ٽي نظم ”October“، ”French Revolution“ ۽ ”Lines Written in Early Spring“ هڪ اهم ۽ بنيادي حيثيت رکن ٿا. هن کي هڪ نظم ”Lucy Gray“ جي ڪري به تمام گهڻي شهرت ملي. بهرحال هن ۽ سندس شاعري بابت جيترو ڪجهه لکجي سو گهٽ آهي. هتي اسان سندس هڪ نظم ”The Tables Turned“ مان ڪجهه سٽون نموني طور پيش ڪيون ٿا، جنهن ۾ هو فطرت جي هڪ شاهڪار انداز سان عڪاسي ڪري ٿو:

She has a world of ready wealth,
Our minds and hearts to bless
Spontaneous wisdom breathed by health
Truth breathed by cheerfulness. (15)

ترجمو:

فطرت وٽ هڪ تيار ٿيل مالا مال دنيا آهي
اسان جي دماغ ۽ دلين کي بخشڻ جي لاءِ
صحت سان ڀريل اپريل دانشمندي
۽ خوشيءَ وسيلي اپريل سچ.

سيموئل ٽيلر ڪالرج : (1772-1834)

وليم ورڊس ورٿ جو ويجهو ساٿي ڪالرج به انگريزي ٻوليءَ ۽ ادب ۾ رومانويت جي بنياد رکندڙن مان هڪ آهي. هن نه رڳو پنهنجو پاڻ کي هڪ اعليٰ شاعر جي حيثيت ۾ مڃرايو پر گڏوگڏ هن فلسفي ۽ تنقيدي ميدان ۾ به پنهنجا جوهر ڏيکاريا. هڪ فلسفي ۽ شاعر هجڻ سان گڏ هن ترجمي نگاري ۽ نثرنگاريءَ ۾ به پنهنجو هڪ ڀرپور ڪردار ادا ڪيو. هو جڏهن هڪ مقرر جي حيثيت ۾ ادب ۽ شاعريءَ جي اهميت تي ڳالهائيندو هو ته، لکن جي تعداد ۾ ماڻهو کيس غور و فڪر سان نه فقط ٻڌندا هئا، پر کيس داد به ڏيندا هئا. شاعريءَ جي ميدان ۾ هو رابرٽ سائوٿي ۽ وليم ورڊس ورٿ جو نه فقط همعصر ٿي رهيو آهي، پر انهن کان تمام گهڻو متاثر به هو. هن سڀ کان پهرين پنهنجي شاعري مارننگ ڪرونيڪل (Morning Chronical) ۾ شايع ڪرائي، جنهن کان متاثر ٿي، هن سڀ کان پهرين سانيٽ لکڻ شروع ڪيا، پر ٿوري ئي عرصي ۾ هن جو شوق نظم جي صنف تي طبع آزمائي ڪرڻ طرف به وڌيو ۽ اڳتي هلي وقت اهو ثابت ڪيو ته، هن بهترين ۽ شاهڪار نظم لکيا. جنهن ۾ سندس هڪ نظم "Rime of The Ancyent Marinere" کي تمام گهڻي موٽ ملي، جيڪو ادبي دنيا ۾ نظم جي ميدان ۾ هڪ شاهڪار نظم طور تسليم ڪيو وڃي ٿو. ڪالرج جو سڀ کان وڏو ڪم وليم ورڊس سان گڏجي سريلا گيت (Lyrical Ballads) لکڻ هو پر هن پنهنجي حياتي ۾ بايوگرافيا لٽريٽيا، "Biographia Literaria" (1817)، ايڊس ٿوري فليڪشن "Aids to Reflection" (1825) ۽ ليڪچرس آن شيڪسپيئر "Lectures on Shakespeare" (1849) جهڙا ٿي شاهڪار ڪتاب لکي، ادب جي دنيا ۾ تمام گهڻي شهرت حاصل ڪئي. سندس شاعري فطرت نگاري، عڪس نگاري ۽ منظرنگاريءَ سان پرڪنار هجڻ سان گڏوگڏ جذبن، احساسن، خوابن ۽ خواهشن جي به بهترين عڪاسي ڪري ٿي. هن پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪيترائي مشهور سانيٽ، نظم ۽ غزل لکيا، جن

ميين شاه عنات جي شاعريءَ ۾ رومانويت

۾ "Frost at Midnight", "Fears in Solitude", "Kubla", "Ode to France" ۾ Khan وغيره تمام گهڻا مشهور آهن. اسان هتي سندس هڪ نظم جيڪو لڳ ڀڳ ستن حصن تي مشتمل آهي ۽ اهو سريلا گيت جي مجموعي ۾ "Rime of The Ancyent Marinere" جي نالي سان شايع ٿيل آهي، ان مان فقط هڪ ننڍڙو ٽڪرو نموني طور پيش ڪيون ٿا، جيڪو ڪجهه هن ريت آهي.

My lips were wet, my throat was cold,
My garments all were dank;
Sure I had drunken in my dreams
And still my body drank. (16)

ترجمو:

منهنجا چپ مينهن جي پاڻيءَ ۾ آلا ۽ نڙي ٿڌي هئي
منهنجا ڪپڙا به سڄا ڀسيل هئا؛
يقينن مون خوابن ۾ به اهو پاڻي پيتو هو
۽ منهنجي جسم به چوسيو هو.

رابرت سائوٿي: (1774-1843)

رابرت سائوٿي به انگريزي ادب ۾ رومانويت جي هڪ بهترين شاعر جي حيثيت ۾ پنهنجو پاڻ کي مڃرايو جنهن جو سڀ کان وڏو ۽ اهم سبب رومانويت جي ٻن اهم شاعرن وليم ورڊس ورٿ ۽ ڪالرج سان سندس گهري دوستي ۽ ويجهڙائپ هئي. انهن جي صحبت جو اثر ئي سندس شاعريءَ تي پيو. هو نه رڳو هڪ سٺو شاعر هو پر ڪالرج وانگر هڪ بهترين نثرنگار به هو جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته سندس نثرنگاريءَ جي تعريف بائن ۽ هيزلت جهڙا ڪتر دشمن به ڪندا هئا. کيس وليم ورڊس ورٿ وانگر برطانيه سرڪار طرفان 1813ع ۾ شاعر الشعراءَ (Poet Laureate) جو اعزاز به حاصل ٿيو سندس شاعريءَ ۾ اسان کي وليم ورڊس ورٿ ۽ ڪالرج وانگر رومانويت جا سڀئي عڪس موجود ملن ٿا. سندس شاعريءَ ۾ "Thalabe" ۽ "The curse of kehama"

جهڙا ٻه شاهڪار نظم ادب جي دنيا ۾ تمام گهڻي اهميت ۽ حيثيت جا حامل آهن. ان سان گڏوگڏ سندس ننڍن ننڍن نظمن ۾ "The Scholar", "Auldclouts", "The Inchape Rock" ۽ "Lodore" به تمام گهڻا مشهور آهن. هتي اسان سندس هڪ نظم "Jaspar" مان ڪجهه حصو نموني طور وضاحت لاءِ پيش ڪيون ٿا.

He listen'd--and he heard the wind
That waved the willow tree;
He heard the waters flow along
And murmur quietly. (17)

ترجمو:

هن ٻڌو ۽ هوا جي شور کي ٻڌو
جنهن (هوا) بيد مُشڪ جي وڻ کي لوڏيو
هن ڀرسان وهندڙ پاڻيءَ جو آواز به ٻڌو
۽ خاموشيءَ سان جهونگارڻ لڳو.

جان ڪيٽس: (1795-1821)

انگريزي ادب جي دنيا ۾ جيڪي به اعليٰ پايي جا شاعر ٿي گذريا آهن، انهن ۾ جان ڪيٽس جو نالو به نمايان رهيو آهي. هن جو ادب ۽ شاعريءَ ڏانهن لاڙو سندس هڪ دوست لي هنت (Leigh Hunt) جي ڪري ٿيو. ان وقت لي هنت هڪ ادبي سرڪل جو اڳواڻ هو جنهن ۾ وليم هيزلت، شيلي، جان ڪيٽس ۽ ٻيو ڪيترو وغيره جهڙا اهم شاعران جي سرگرم رڪنن ۾ شامل هئا. سندن سرڪل تي مختلف اديبن ۽ شاعرن طرفان تمام گهڻي تنقيد به ٿيندي رهي، ايتري تائين جو بليڪ ووڊس (Black Wood's) مئگزين طرفان 1817ع ۾ ان سرڪل کي "The Cockney School of Poetry" جو نالو ڏنو ويو. محققن جي ڪيل تحقيق موجب: جان ڪيٽس جي شاعري جو تمام ٿورو حصو آهي، جيڪو شايع ٿي سگهيو آهي، ان کي ڪيس تمام گهڻي مڃتا پڻ ملي آهي. هن جا 1817ع کان 1820ع تائين جيڪي شاعري جا مجموعا شايع ٿيا،

انهن ۾ سندس شاعريءَ جو پهريون واليم 1817ع، ٻيون "Endymion" جي نالي سان 1818ع ۾ ۽ ٽيون "Lamia, Isabella, The Eve of St. Agnes and other Poems" جي نالي سان 1820ع ڌاري شايع ٿيو. انهن تنهي مجموعن مان سندس هڪ مجموعي "Endymion" تي بليڪ ووڊس ۽ ڊي ڪواٽرلي ريويو "The Quaterly Review" ۾ جان گبسڻ (John Gibson)، جان ولسن ڪروڪر (John Wilson Crocker) طرفان تمام گهڻي تنقيد ڪئي وئي، جن سندس شاعريءَ کي بي ٿڪي ۽ چريائپ تي مبني شاعري قرار ڏنو. جنهن جي ڪري کيس ادبي حلقن ۾ اها شهرت نه ملي، جيڪا کيس ملڻ گهرجي ها! پر سندس زندگيءَ کي ٻين انيڪ مسئلن به گهيري رکيو هو. غربت ۽ بيماري کيس لاچار ۽ مجبور بڻائي ڇڏيو هو. ايسٽائين جوان جي ڪري سندس محبت به دائ تي لڳي وئي هئي. هن تمام گهٽ عمر يعني 26 سالن جي ڄمار حياتي ماڻي. سندس شاعري ۾ "On a Gracian Urn", "To a Nighingale", "To Autumn" ۽ "To psyche" جهڙن نظمن کي ادب جي دنيا ۾ آفاقي حيثيت حاصل آهي. هن ميٿو آرنلڊ جهڙو نقاد "Flint And Iron" سڏيندو هو ته وليم جي لانگ کيس "A poets poet" سڏيندو هو. هو حسن ۽ خوبصورتيءَ سان بي انتها پيار ڪندو هو. ايسٽائين جو هن پنهنجي هڪ نظم "Endymion" جي پهرين سٽ ۾ چيو آهي ته، "The thing of beauty is joy forever" هن کي نه رڳو خوبصورتي پسند هئي، پر ان سان گڏوگڏ هو پيار کي به پنهنجو مذهب تسليم ڪندو هو. هن پنهنجي هڪ خط ۾ جيڪو هن پنهنجي محبوبا فيني برانيءَ ڏانهن لکيو ان ۾ لکيائين ته: "Love is my religion — I could die for that — I could die for you" تنهنڪري سندس شاعريءَ ۾ گهري احساس جي اچل سان گڏوگڏ شديد جذبي جو هڪ بهترين امتزاج ملي ٿو. ان ۾ فطرت جي رنگن جو هڪ سهڻو ۽ من موهم عڪس به ملي ٿو ته، گڏوگڏ فطري نظارن سان سندس تمام گهڻو پيار ۽ لڳاءُ به سندس شاعري ۾ چٽو پتو نظر اچي ٿو.

اسان هتي سندس هڪ غزل "Where be ye Going, You Devon maid?" مان
ڪجهه حصو وضاحت لاءِ پيش ڪيون ٿا.

I love your meads, and I love your flowers,
And I love your junkets mainly,
But 'hind the door, I love kissing more
O look not so disdainly. (18)

ترجمو:

مان تنهنجي سرسبز چراگاهن (جسم) سان پيار ڪريان ٿو.
۽ گلن (لباس) سان پيار ڪريان ٿو.
۽ خاص طور تنهنجي سڌن سان پيار ڪريان ٿو
پر دروازي جي پٺيان (لباس جي اندران) وڌيڪ چمڻ
مونکي پسند آهي.
آها ايتري نفرت سان ته نه ڏس.

شيلي: (1792-1822)

جيتوڻڪ جان ڪيٽس وانگر شيلي به گهٽ عمر ۾ ئي هن دنيا
کي هميشه لاءِ الوداع ڪيو پر ان مختصر عرصي ۾ هن جان ڪيٽس
کان اڳتي وڌي تمام گهڻو ڪجهه ڪري ڏيکاريو. جنهن جو سڀ کان
وڏو سبب: سندس تعلق هڪ ادبي ۽ سياسي گهراڻي سان هو. هن نه
رڳو شاعريءَ جي دنيا ۾ پنهنجو پاڻ کي مڃرايو پر گڏوگڏ تنقيد
نگاري، ناول نگاري، ڊرامه نگاري ۽ ترجمي نگاريءَ جي ميدانن ۾ به
پنهنجا جوهر ڏيکايا. هن پنهنجي هڪ دوست پيڪاڪ جي تنقيد
جي جواب ۾ شاعريءَ جو بچاءُ "The defence of poetry" جهڙو
شاهڪار ڪتاب لکيو. جنهن ۾ هن شاعري ۽ شاعرن جي اهميت کي
نه رڳو اجاگر ڪيو پر مدلل انداز ۾ ان کي ثابت به ڪري ڏيکاريو هن
لکيو ته:

"شاعر اهڙن لفظن جهڙا هوندا آهن، جيڪي اهڙو اظهار ڪن ٿا،
جنهن کي هو پاڻ سمجهي نه ٿا سگهن. شاعر اهڙن جنگي نغرن جهڙا

هوندا آهن، جيڪي پاڻ جنگي جذبو ڪونه ٿا رکن. شاعر اهڙا محرڪ ٿين ٿا، جيڪي پاڻ ڪونه ٿا چرن پرن، پر دنيا کي لوڏي ٿا ڇڏين، ۽ شاعر دنيا جا اهي قانون ساز آهن، جن کي اڃا تائين مڃيو يا تسليم ڪيونه ويو آهي.

شيلي هڪ اهڙو شاعر آهي، جنهن جي شاعريءَ ۾ اسان کي هڪ ئي وقت ڪيترائي لاڙا ۽ رجحان ملن ٿا. ڪٿي هو فطرت جا گيت ڳائي ٿو ته، ڪٿي هو سياست، مذهب ۽ سماج جي ريتن ۽ رسمن خلاف بغاوت جو اعلان ڪري ٿو. هن جي نظمن مان، "The cloud", "Alastor", "Revolt of Islam", "Ode to the west wind" ۽ "To Night" جهڙن شاهڪار نظمن کي تمام گهڻي اهميت ڏني وڃي ٿي. هتي اسان سندس هڪ نظم "The Death Knell Is Ringing" مان ڪجهه حصو نموني طور پيش ڪريون ٿا.

The death knell is ringing
The raven is singing
The earth worm is creeping
The mourners are weeping
Ding dong, bell. (19)

ترجمو:

ماتم (بربادي) جو آواز اچي رهيو آهي
جابلو ڪانءُ ڪوڪي رهيو آهي
زميني ڪيڙو رڙهي رهيو آهي
ماتمي ڳوڙها ڳاڙي رهيا آهن
تن تن گھنڊ.

لارڊ بائرن: (1788-1824)

انگريز ادب ۾ لارڊ بائرن کي اسڪاٽ سان پيڻيو وڃي ٿو ۽ هن بابت مختلف محققن جو چوڻ آهي ته، سندس شروعاتي شاعري فقط

هلڪڙاڻپ تي مبني هئي، جيڪا فقط جوشيلى ۽ غير مخلصانه هئي. هن سماج ۾ غلط تاثر پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، جنهن جي ڪري کيس انگلينڊ مان نيڪالي ڏني وئي، جنهن بعد سندس ملاقات اٽليءَ ۾ شيلي سان ٿي، جنهن جي دوستي جو اثر سندس شاعريءَ تي پيو ۽ سندس خيال ۽ سوچ ۾ نه رڳو پختگي آئي، پر چڱي پلي تبديلي به آئي. هو شاعر بابت چوندو هو ته: ”هو فقط جوشيلى تقرير ڪندڙ آهي.“ هن جي شاعريءَ ۾ جتي جوش ۽ خروش ملي ٿو اتي سندس شاعريءَ ۾ فطرت پرستي، حسن پرستي ۽ محبت پرستيءَ جو به خوبصورت امتزاج ملي ٿو. هوشيليءَ وانگر ڊرامه نگار به هو. سندس شاعريءَ جي مجموعن ۾ "Hours Of Idleness" (1807)، "Manfred And cain" ۽ "Childe harold's pilgirmage age" جهڙا مجموعا تمام گهڻا مشهور آهن ۽ سندس نظمَن مان "Mazeppa" ۽ "The Prisoner of Chillon" کي تمام گهڻي اهميت حاصل آهي. اسان هتي سندس هڪ نظم "To Thomas Moore (My Boat Is On The Shore)" مان ڪجهه حصو پيش ڪيون ٿا.

Here's a sigh to those who love me,
And a smile to those who hate;
And, whatever sky's above me,
Here's a heart for every fate. (20)

ترجمو:

افسوس آهي انهن تي
جيڪي مون سان محبت ڪن ٿا
۽ هڪڙي مُرڪ آهي انهن لاءِ
جيڪي نفرت ڪن ٿا
۽ مون تي جيڪو رحمتن جو سايو آهي
هتي هر ڪنهن دلربا جي پنهنجي قسمت آهي

سنڌي شاعريءَ ۾ رومانويت:

دنيا ۾ شايد ڪو اهڙو شاعر هجي، جنهن جي شاعريءَ ۾ رومانويت جو عنصر موجود نه هجي. اهو ضروري نه آهي ته، جنهن جي شاعريءَ ۾ رومانويت جي رنگن مان ڪوبه هڪڙو رنگ موجود هجي ته، اهو رومانوي شاعر ٿي ويو نه ائين هرگز نه آهي. بلڪ اها ان جي شاعريءَ ۾ رومانويت جي ڪا هڪ صفت مڃي ويندي. اهڙي طرح سنڌي شاعريءَ ۾ جيڪڏهن نظر ڦيرائي ته اسان کي اڪثر شاعرن وٽ رومانويت جي ڪانه ڪا صفت، ڪونه ڪو موضوع ضرور ملي ٿو پوءِ چاهي اهو عوامي شاعر هجي، ڪلاسيڪل، عروضي يا جديد شاعر هجي، پر اهو طئي آهي ته رومانويت جي تحريڪ جي باقاعده شروعات اسان کي جديد سنڌي شاعريءَ کان ملي ٿي، جنهن جا پيرا اسان کي ڪشچند بيوس، شيخ اياز، نارائڻ شيام، استاد بخاري ۽ تنوير عباسي وغيره جهڙن اهم شاعرن جي شاعريءَ ۾ رومانويت جي مختلف رنگن ۽ روپن جي صورت ۾ ملن ٿا.

سنڌي شاعريءَ ۾ سڀ کان پهرين رومانويت جي شروعاتي دور وارا موضوع ملن ٿا، جيئن، رومانوي قصا يا داستان، بهادرن جا قصا ۽ ڪارناما، عشق ۽ محبت جا قصا وغيره. اهي سڀ رومانويت جي موضوعن ۾، سڀ کان پهرين ۽ شروعاتي مضمونن ۾ شمار ڪيا وڃن ٿا.

سنڌي شاعري لکت جي صورت ۾ سومرن جي دور کان ملي ٿي، ان کان پهرين سنڌي شاعريءَ جو تاريخ جي تذڪري هيٺ لکت ۾ اچڻ جو ڪوبه بيان نٿو ملي. اهڙي ريت سومرن جي دور ۾ جيڪي پٿرن، پانن ۽ چارٽن جون ڳاهون ملن ٿيون، جن ۾ سومرن جي دور ۾ سومرن جي گجرن، ڄام هالي ۽ علاو الدين سان لڳل معرڪن ۽ جنگين جو بيان ملي ٿو انهن ڳاهن ۾ ابڙي جي سورهيائيءَ، ارڙائي کي ساراهيو ويو آهي، جيڪو دودي سومري جي دربار جو مشهور سپهه سالار هو سندس سورهيائي ۽ دهشت بابت هڪ شاعر چوي ٿو ته،

آڙ جهلي ابڙي، نَو ويهون ڏه لک
گهوڙي ڪنڌ نه ڦيريو ماري گهڙي خلق.⁽²¹⁾

اهڙي ريت سومرن جي دور ۾ عمر مارئي، سسئي پنهنون، ليلا چنيسر، مومل راڻو، سهڻي ميهار، سورڻ ۽ راءِ ڏياچ، جا جيڪي داستان ملن ٿا، انهن سڀني کي رومانوي داستانن جو نالو ڏنو ويو آهي، جن ۾ مارئي جي پنهنجي ملڪ ۽ پنهنجي ماروڙن سان محبت، سسئيءَ جو سوز ۽ سک سان جبلن کي جهاڳڻ، ليلا جو پڇتائڻ ۽ بعد ۾ پنهنجي وڙ چنيسر کي پرچائڻ لاءِ منڻون ڪرڻ، مومل جو موھ، سهڻي جي سگھ، جنهن جي آڏو درياھ جي دهشت به ڪا حيثيت نه ٿي رکي ۽ راءِ ڏياچ جو ساز ۽ سرود سان وجد ۾ اچڻ ۽ مگتي جو سندس سر وڍڻ، اهي سڀ رومانويت جي موضوعن ۾ هڪ اهم ۽ بنيادي حيثيت رکن ٿا، جنهن ۾ عشق جي انتها، سک ۽ سون انفرادي سگھ، خوبصورتي سان لڳاءُ وغيره اهي سڀ رومانوي شاعرن جي شاعريءَ جي دلچسپ موضوعن ۾ شامل رهيا آهن. سومرن جي دور ۾ اسان کي لوڪ شاعريءَ جي شروعات ڳيچ يا سهري سان ملي ٿي، اڄ به اسان جي بهرائين يا شهرن ۾ شادي جي موقعي تي عورتون ڳيچ ڳائينديون آهن، جنهن ۾ گهوٽ سان پنهنجي ماءُ ۽ پينرن جو بي انتها پيار ڪرڻ ۽ سندس اهڙي واکاڻ ڪرڻ، جوان جو نه ڪومت نه ٿاني! اهو سڀ رومانويت ٿي ته آهي، هي ڏسو

اڪيون اڌ جون ٻرن مشعلا، ڪجل سدا رنگ لايو
جيڏيون منهنجو ارڏو.⁽²²⁾

ڪنهن به شيءِ کي سندس اصل خوبصورتي کان وڌيڪ سونهن ۽ خوبصورتي عطا ڪرڻ ٿي اصل ۾ رومانويت جو مقصد آهي، اهڙي ريت لوڪ شاعري، جي صنف ڳيچ سان گڏ ٻين صنفن تي به نظر وجهي ته، انهن ۾ اسان کي پنهنجي ملڪ سان پيار فطرت پرستي، حسن پرستي، منظرنگاري ۽ انفرادي اظهار جهڙيون انيڪ خاصيتون

وغيره ضرور ملنديون، جن کي اسان رومانويت جي صفتن ۾ شمار ڪري سگهون ٿا.

سومرن کانپوءِ سمن جو دور شروع ٿئي ٿو جنهن ۾ سمن سلطانن جا عشقيه داستان مختلف شاعرن طرفان بيتن توڙي ڳاهن جي صورت ۾ رومانوي انداز ۾ پيش ڪيا ويا آهن، جنهن مان خاص طور تي ڄام تماچي ۽ نوري، ڄام اڏي ۽ هوٽل پري وغيره جهڙا عشقيه قصا رومانوي حيثيت جا حامل آهن. جنهن مان نوري ۽ ڄام تماچي جي عشقيه قصي کي ته شاعرن جي سرتاج لاکيڻي لطيف انتهائي خوبصورت نموني رومانوي انداز ۾ آهي. سمن جي دور ۾ مخدوم اسحاق آهنگر نالي هڪ شاعر ملي ٿو جنهن جو فقط هڪ ئي بيت ملي ٿو پر اهو رومانويت سان سرشار آهي، جنهن ۾ محبوب سان ملڻ جو هڪ خوبصورت تخيلاتي مشاهدو بيان ڪيل آهي، جيڪو ڪجهه هن ريت آهي:

ٿيان مان جمرڪ، وهان پرينءَ جي چچ
مان ڪرڻ ڊرڪ، ٻولي ٻاجهاري مون سين.⁽²³⁾

ان کانپوءِ ارغونن ۽ ترخانن جي دور ۾ اسان کي قاضي قادن جهڙو اهم ۽ اعليٰ شاعر ملي ٿو جنهن جي شاعريءَ ۾ صوفياڻو رنگ ڪثرت سان شامل آهي، جنهن ۾ هر هڪ شيءِ خدا جي وجود جو مظهر هئڻ، رومانويت جي موضوعن مان هڪ آهي، اهڙو ئي هڪڙو مثال اسان کي قاضي قادن جي شاعريءَ ۾ ملي ٿو جنهن ۾ هن هرجاءِ خدا جي وجودي جلوي جي عڪاسي ڪئي آهي.

ايڪ قصر در لڪ، ڪوڙين سھسين ڪڙڪيان
جڻان ٿي ڪرين پرڪ، تان ٿي سڄن سامهان.⁽²⁴⁾

هن ئي دور ۾ هڪ ٻيو صوفي شاعر شاهه ڪريم به ملي ٿو جنهن جي بيتن ۾ ڪٿي ڪٿي رومانوي عڪس جمالياتي انداز ۾ ملن ٿا. شاهه ڪريم کان پوءِ لطف الله قادر جو دور اچي ٿو جنهن جي شاعريءَ

۾ حسن، حيرت، درد جي پيڙا ۽ عشق جي ميدان ۾ عقل جي مخالفت وغيره جهڙا رومانويت جا بهترين مثال ملن ٿا، جنهن جا ڪجهه مثال هي آهن:

عقلُ ات اوچون ٿئو نڪا فڪر جاءِ
اُوءِ پيڻيا تنهن اگهور ۾ جتي مون نه جاءِ
ات حيرت هنيو سڀڪو ڪنهن کي رسي نه ڪاءِ
هي هي ڪندا هاءِ، روندنا عارف اڳ وٺا. ⁽²⁵⁾

پرين جي پار پهچڻ لاءِ عقل کان نه، پر عشق کان ڪم وٺجي، ڇاڪاڻ ته ان حيرت جي وادي ۾ عقل کي ڪابه اهميت ڪانهي، جنهن پنهنجي حقيقي حبيب جو حسن ڏٺو ان کان هر ڪا شيءِ وسريو وڃي:

حسن حبيب جو پسين جي پيهي
ته توکي سڀئي، بيون وڃن وسري. ⁽²⁶⁾

هن دور ۾ جيڪي به ٻيا شاعر ملن ٿا، تن جي شاعريءَ ۾ رومانويت جي ڪانه ڪا خاصيت اسان کي ضرور ملي ٿي. ارغون ۽ ترخانن جي دور کان پوءِ مغلن جو دور اچي ٿو جنهن ۾ ميين شاه عنات جهڙو عظيم شاعر پيدا ٿيو جنهن جي شاعريءَ ۾ رومانويت جا رنگ ۽ روپ عڪسي ۽ جمالياتي صورت ۽ پين انيڪ حيثيتن ۾ ملن ٿا. جيڪو اسان جو مک موضوع آهي ۽ ان بابت اسان اڳتي تفصيلي ذڪر ڪنداسين.

ڪلهوڙن جو دور (سنڌي ادب جو سونهري دور) شروع ٿيندي ئي سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ ۾ هڪ نئون موڙ هڪ نئون لاڙو ۽ رجحان بلڪ وڏي تبديلي آئي، ان جي فني توڙي فڪري ميدان ۾ تمام گهڻي وسعت پيدا ٿي ۽ ان پوري شاعريءَ جي وايو منڊل ۾ تبديليءَ جو سهرو لاکيڙي لطيف جي سر تي آهي. جنهن سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب کي نئون جنم ڏنو هن سنڌي شاعريءَ کي ان ڪماليت جي درجي تي پهچايو جنهن جو ڪنهن وٽ ڪو تصور به ڪونه هو لطيف جي

شاعري رومانويت جو اصل مرڪز آهي، جنهن جي رسالي جي هر هڪ
سُر ۾ رومانويت مختلف رنگن ۽ صورتن ۾ ملي ٿي.
سُر ڪنڀات ۾ شاه جنهن ريت چنڊ جي چانڊوڪيءَ سان پنهنجي
محبوب جي حسن ۽ خوبصورتِيءَ جي پيٽ ڪري ٿو ان سان مخاطب
ٿئي ٿو ۽ پنهنجي پياري پرينءَ ڏي جهڙي ريت محبت ۽ نيھن جا نياپا
موڪلي ٿو اهو سمورو منظر رومانويت جو هڪ شاهڪار آهي:

چڱا چنڊ! چئيج، سنيها کي سڄڻين،
مٿان اڱڻ اڀري پرين جي پئيج،
(27) جهيٽو ڳالهائيج، پيرين وجهي هٿڙا.

چنڊ جا سهسين سينگار به سندس سڄڻ جي سونهن آڏو ڪجهه
ناهن. شاه جو اهو رومانوي ۽ جمالياتي انداز نه رڳو ڪمال جو آهي، پر
سڄي دنيا جي رومانوي شاعريءَ ۾ پنهنجي هڪ خاص اهميت ۽
حيثيت رکي ٿو:

چوڏهينءَ چنڊ! تون اڀرين، سهسين ڪرئين سينگار
پلڪ پريان جي نه پڙين، جي حياءُ ڪرئين هزار
(28) جهڙو تون سڀ ڄمار تهڙو دم دوست جو.

شاه نه رڳو چنڊ سان مخاطب ٿئي ٿو پر هو تارن سان به پنهنجي
پرين جي پچار انتهائي نازڪ ۽ نفيس رومانوي انداز ۾ ڪجهه هن
ريت پيش ڪري ٿو:

تارا تيليءَ روءِ، لڏا لالڻ اڀرين
(29) جهڙي تو صبح، تهڙي صافي سڄڻين.

بهر حال شاه جي شاعريءَ ۾ اسان کي رومانويت جو هر هڪ
رنگ، هر سُر ۾ ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ ضرور ملي ٿو جنهن جو
تفصيلي ذڪر مختلف محققن طرفان به ڪيو ويو آهي. اهڙي ريت
بين ڪلاسيڪل شاعرن جهڙوڪ خواجہ محمد زمان، قادر بخش بيدل،
سچل سرمست ۽ حمل فقير لغاري وغيره جي شاعريءَ ۾ به رومانويت جا

رنگ جابجا ملن ٿا. ڪلهوڙن جي دور ۾ شروع ٿيندڙ سنڌي عروضي شاعري جو دور به سنڌي ادب ۾ هڪ اهم دور جي حيثيت رکي ٿو ۽ خليفن گل کان ويندي مخدوم طالب الموليٰ تائين سڀني عروضي شاعرن جي شاعريءَ ۾ رومانوي رنگ موجود ملن ٿا، پر اهي گهڻي قدر ايراني ماحول جي اثر هيٺ آهن. جديد سنڌي شاعري ۾ رومانويت جي تحريڪ جو باقاعده اثر ملي ٿو جنهن جي شروعات سڀ کان پهرين ڪشچند بيوس وٽان ملي ٿي، هو وليم ورڊس ورٿ وانگر فطرت جو تمام گهڻو پرستار هو هن فرسوده روايتن کي ٽوڙي نين روايتن جو بنياد رکيو گل و بلبل، گل و لالا ۽ سنبل وغيره جي ماحول کي ڇڏي نج پنهنجي ديس جي ماحول کي اختيار ڪيو. پنهنجي ديس جي هر هڪ خوبصورت شيءِ جي هو من موهڻي انداز ۾ منظرڪشي ڪري ٿو. هيٺ سندس نظم مان هڪ مصرع نموني طور پيش ڪجي ٿي، جنهن ۾ ڏسو ته هو ڪهڙو نه خوبصورت تخيل پيش ڪري ٿو:

آڪاس ۾ ڪڪر ٿي ڪنهن دم هو ڦرڻ منهنجو
سرديءَ کان برف ٿي ٿيو چوٿين تي ڪرڻ منهنجو
گرميءَ جي جوش کان ٿيو وادين ۾ سرڻ منهنجو
گهاٽن جي گهير ۾ ٿيو غلبي کان گهڙڻ منهنجو
ٽڪري ٽڪر ٽڪر سان سرخوب مون گساو
آخر اچي پٿن تي مون پاڻ کي پڇايو.⁽³⁰⁾

”رومانس فقط محبت جو ذڪر ٿي نه آهي، رومانويت ته تخيل سان ڀريل اها نگاهه آهي، جيڪا ڪنهن به ڳالهه يا خيال کي اهڙيءَ ست ۾ تبديل ڪري ٿي، جنهن کي ٻڌڻ سان ڪو به ماڻهو اهو نه ٿو چوي ته، ”اهو سچ آهي.“ پر هو بي ساخته چئي ٿو ويهي، ”اها ته حسين ڳالهه آهي.“ محبت بلاشڪ ته تخيل جي ڌار لاءِ زهر جو پاڻي آهي. پر پوءِ به جڏهن رومانس ادبي اصطلاح جي طور تي استعمال ٿئي ٿو ته ان جي معنيٰ عام رواجي نه ٿي رهي. بلڪ اهو حسن ۽ تخيل جي هڪ وسيع ڪائنات بڻجي وڃي ٿو.

هڪ لحاظ کان رومانويت ماڻهوءَ جي اندر ۾ ٿئي آهي. هڪ داخلي قوت آهي، جيڪا تصورن جي هڪ اڇاڻي ۽ اندروني دنيا تان پردو کڻي جي ڪوشش ڪري ٿي. حقيقت پسندي، ڪلاسيڪيٽ ۽ ترقي پسنديءَ جي ابتڙ اها ٻاهر جي سماج بجاءِ اندر جي سماج ۾ موجود حُسن جي ڳولا ڪري، ان کي تخليقي شڪل عطا ڪري ٿي.

لفظن وسيلي لُطف ۽ حسن جي تخليق، يادن جي دنيا سان عشق، هڪ لاڳيتي بيچينيءَ جو اقرار نئين شيءِ تخليق ڪرڻ جي جستجو ۽ موجود روايت کي ٺڪرائي نئين روايت جو بنياد وجهڻ ئي رومانويت آهي.“ (ڪتاب: دل جو رستو مرتب: اسحاق سميجو صفحو: 15)

اهڙيءَ ريت هوندراج دڪايل، سڳن آهوجا، نارائڻ شيام، شيخ عبدالرزاق ”راز“، عبدالڪريم گدائي، استاد بخاري، شيخ اياز تنوير عباسي، ابراهيم منشي، امداد حسيني، بردي سنڌي ادل سومري، اياز گل، حليم باغي، سردار شاهه، ديدار شاهه، اقبال رند، ايوب کوسي، مظهر لغاري، روبينه ابڙو، رخسانه پريت، احمد سولنگي، ايوب گل، ۽ حسن درس کان ويندي موجوده دور ۾ علي دوست عاجز عزيز گوپانگ، اسحاق سميجي ۽ علي آڪاش جي شاعريءَ ۾ پڻ اسان کي رومانويت جا ڪيئي رنگ موجود ملن ٿا.

نموني طور ڪجهه جديد شاعرن جي شاعريءَ مان چند مثال هيٺ پيش ڪجن ٿا.

ڪنهن جي مھڪي فضا ۾ رعنائي؟
رات تارن سڳند ڦهلائي!
تون هئين ساڻ ته به سڪيس ٿولئ،
تنهنجي ڀر ۾ به تنهنجي سار آئي!
(نارايڻ شيام)

✱

ڏسي، مُرڪي، مِنا مُنهنڙو ڏيڪي ورتا!
بُڪاري ڪي ڳيو ڏيئي ڪسي ورتا!
ڪڙي مُرڪين ته سهڻو گل تڙي بينو
اتي ئي گهنڊ پائي سو پتي ورتا!
(استاد بخاري)

✱

جڏهن دوست ٿا توسان ملڻ جا ڏنهن اچن،
لڳي ٿو ڇڻ ته گلن جي تڙڻ جا ڏينهن اچن.
(تنوير عباسي)

✱

پنهنجو ڪوئي ڪمال ناهي مِني!
پيار ڪي ئي زوال ناهي مِني!
تون ملينءَ، جڳ چڙي وڃي پل ته،
هاڻي ڪوئي ملال ناهي مِني!
(اياز گل)

✱

موتيو بڻجي مهڪي، مون ۾ تنهنجو پيار
تارو بڻجي چمڪي، مون ۾ تنهنجو پيار
ڪڏهن خدائي پانيان پاڪر گهيرن ۾
ڪڏهن لڳي ٿو تارا آهن پيرن ۾
جڏهن جڏهن ٿو جرڪي، مون ۾ تنهنجو پيار.
(اسحاق سميجو)

شيخ اياز جي شاعري رومانويت جي رنگن سان سرشار آهي،
سندس خوبصورت تخيل ئي سندس اصل سڃاڻپ آهي:
موتي موتي ٿي ويو سورڻ تنهنجو مک
ڌرتي ويڙهيو دڪ، تو جي ڏنا تهڪڙا.
(32)

سورث جي سهڻي صورت ۽ تهڪڙن سان سموري ڌرتي جي ڏکڻ جي ويڙهه جو جهڙو اعليٰ تخيل فقط شيخ اياز جو ئي ڪمال آهي. ايم ڪمل سنڌي شاعريءَ ۾ رومانويت جي لحاظ کان هڪ اهم ۽ نمايان حيثيت رکي ٿو خاص طور تي سندس سڀني هائيڪا رومانويت جون بهترين تصويرون آهن:

نظر توسان پيهر ملائڻ تي دل ٿي

وري هڪ نئين چوٽ کائڻ تي دل ٿي.

(ايم ڪمل)

امداد حسيني به رومانويت جو نمائنده شاعر آهي، جنهن جي شاعري ٻوليءَ جي سلاست ۽ سادگي سان گڏوگڏ رومانويت جي رنگن جي بهترين ترجمان آهي:

هونئن ته توڻ ڇا ڇا ناهي

جيون ڪي ڪا معنيٰ ناهي

پتر بڻجي لفظ وسن ٿا

شعر گلن جي ورکا ناهي.

(امداد حسيني)

جديد شاعرن ۾ حسن درس جي شاعريءَ ۾ به رومانويت جا ڪيترائي بهترين مثال موجود آهن، جنهن جي نظمن ۾ وليم ورڊس ورث واري فطرت نگاري، ڪالرج وارو تخيل ۽ ڪيٽس وارو درد ملي ٿو:

آسمان تي چنڊ آهي

۽ زمين تي گاه آهي

تون ڪٿي آهين؟

پريرو هڪ ڳوٺ آهي

اورتي واريءَ دڙا

۽ وچ ۾ هڪ واھ آهي

تون ڪٿي آهين؟⁽³⁴⁾

بهر حال موجوده دور ۾ به سنڌ جا ڪيترائي نوجوان شاعر رومانويت جي مختلف موضوعن تي پنهنجون خوبصورت تخليقون جوڙي رهيا آهن، اهڙي ريت هن موضوع تي جيڪڏهن تحقيق ڪبي ته ٻي اڀڄ ڏي جي پوري ٿيسز لکي سگهجي ٿي.

حوالا:

1. Ferber, Michael, "Romanticism: A very short introduction", Oxford University Press, 2010, p: 19
2. Maunder, Andrew, "Encyclopedia of Literary Romanticism", Facts of File: An imprint of infobase Publishing, 2010, p: vi
3. Cuddon, J. A, "A Dictionary of Literary terms and Literary Theory", Willey Blackwell: A John wiley & Sons, Ltd, Publication, 2013, p: 614
4. Ferber, Michael, "Romanticism: A very short introduction", Oxford University Press, 2010, p: 20
5. جلالپوري، علي عباس، (مقالا) ”اقبال ڪي روماني افڪار“، ”ادبي دنيا“، شماره 8، 1962ع، ص: 9
6. Ferber, Michael, "Romanticism: A very short introduction", Oxford University Press, 2010, p: 20
7. خان، محمد عالم، اڪٽر، ”اردو افسانن ۾ روماني رجحانات“، علم و عرفان پبلشرز، 1998ع، ص: 23
8. ساجده پروين، ڊاڪٽر، ”شاه لطيف ۽ ولیم وردس جي شاعريءَ ۾ رومانويت“، سچائي اشاعت گهر ڌڙو ”حيدرآباد“، آڪٽوبر، 2017ع، ص: 19
9. غفور ميمڻ، ڊاڪٽر، ”سنڌي ادب جو فڪري پسمنظر“، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو ڇاپو ٻيون، 2017ع، ص: 237_38

10. محمد حسن، اڪٽر، ”اردو ادب ميں رومانوى تحريڪ“، ڪاروان ادب، ”ملتان“، 1993ع، ص: 16
11. Travers, Martin, "European Literature from Romanticism to Post-Modernism", Continuum London & Newyork, 2001, p: 13
12. حسين خان، يوسف، ڏاکٽر، ”فرانسیسی ادب“، انجمن ترقی اردو (ندو) ”علی گڑھ“، 1962ع، ص: 208
13. R. Furst, Lilian, "Romanticism in Historical Perspective", Penn State University Press, 1968, p: 119
14. جالبی، جمیل، اڪٽر، ”ارسطو سے ایلٹ تک“، نیشنل بک فائونڊیشن، 2013ع، ص: 56_57
15. Brett, R. L & Jones A. R (Editors), "Wordsworth & Coleridge: Lyrical Ballads", Routledge Taylor & Francis Group, Second Edition, 1991, p: 104
16. Ibid, P. No: 22
17. Southey Robert, "Poems", Poemhunter. com-The world's Poetry Archive, 2004, p: 88
18. Keats, John, "Poems", Poemhunter. com-The world's Poetry Archive, 2012, p: 571
19. Shelley, P. B, "Poems", Poemhunter. com-The world's Poetry Archive, 2004, p: 659
20. Byron, G. G, "Poems", Poemhunter. com-The world's Poetry Archive, 2012, p: 1324
21. لغاري، اڪبر، ”سنڌي ادب جو مختصر جائزو“، روشني پبليڪيشن، 2013ع، ص: 21
22. سنڌيلو عبدالڪريم، ”لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو“، انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو 1986ع، ص: 316
23. جوڻيجو عبدالجبار، ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“، روشني پبليڪيشن، 2013ع، ص: 59

24. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”قاضي قادن جو رسالو“، انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو 1999ع، ص: 77
25. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”شاه لطف الله قادريءَ جو ڪلام“، انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو پيئون ايڊيشن، 2004ع، ص: 5
26. ساڳيو ص: 47
27. آڏواڻي، ڪلياڻ، ”شاه جو رسالو“، سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي، 2016ع، ص: 99
28. ساڳيو ص: 96
29. ساڳيو ص: 97
30. جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر، ”سنڌي ادب جي تاريخ (جلد ٻيو)“ سنڌي لينگويج اٿارٽي، حيدرآباد، 2005ع، ص: 358
31. سميجو اسحاق (مرتب) ”دل جو رستو روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2007ع، ص: 15
32. شيخ، اياز ”ڪپر ٿو ڪُن ڪري“، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو 2007ع، ص: 54
33. محبوب، ارم (مرتب)، ”حسن درس جو رسالو“، ڪاچو پبليڪيشن، ڪراچي، 2016ع، ص: 171

باب ٻيون

ميين شاه عنات جي شاعريءَ جو تاريخي پسمنظر:

سنڌي ڪلاسيڪل شاعري سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جو هڪ شاهڪار خزانو هجڻ سان گڏ سموري سنڌيءَ قوم جو هڪ قيمتي سرمايو به آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ سنڌ جي سياسي، سماجي، تاريخي، علمي ۽ ادبي حالتن جي سڌي ريت عڪاسي ملي ٿي. تنهنڪري اها سنڌي قوم جي تهذيب و تمدن، ثقافت ۽ تاريخ جو هڪ چٽو آئينو به آهي. جنهن ۾ فڪري حوالي سان وحدت، ڪثرت، توحيد ۽ تصوف جي رازن، عشق ۽ محبت جي رومانوي قصن سان سرشار جمالياتي ۽ رومانوي روپ به ملن ٿا ته، ان ۾ مسڪين ماروڙن جي رهڻي ڪهڻي، ريتن ۽ رسمن جي عڪاسي به ملي ٿي ته، سموري انسانذات واسطي امن، ايڪي ۽ اتحاد جي پرچار به ملي ٿي، جنهن ۾ انساني قدرن جي پاسداريءَ سان گڏوگڏ انهن مٿان ٿيندڙ هر قسم جي ظلم ۽ ڏاڍ خلاف هڪ پرپور مزاحمت به ملي ٿي! جڏهن ته سندس فني ڪينواس تي پنهنجي ديس سان وابسته خوبصورت تشبيهن، ترڪيبن، تلميحن، ترڪيبن ۽ استعارن جا دلفريب ۽ دلنشين مختلف قسمن جا رنگ وڪريل ۽ روز بروز هڪ نئين انداز ۽ روپ ۾ نڪريل نظر اچن ٿا! جنهن ۾ ٻولي جي روانگي، نغمگي، موسيقي ۽ ترنم سان گڏ اسلوب جي رس ۽ چس، چاشني ۽ چسڪو ڏاڻقو ۽ سواد ماڪي ۽ مصريءَ کان مٺو ۽ پڙهڻ ۽ اچارڻ ۾ صفا سولو ۽ سهنجو آهي! تنهنڪري سنڌي ڪلاسيڪل شاعري هڪ اهڙو سمنڊ آهي، جنهن کي هڪ ڪوڙي ۾ سمائڻ، نه رڳو

ناممڪن آهي، پر سوچ ۽ سمجھ کان به بالاتر آهي. سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ کي، جن شاعرن دائمي حيثيت بخشي، انهن ۾ بنيادي طرح سان پٽن، پانن، چارٽن ۽ اسماعيلي مبلغن جو اهم ڪردار رهيو آهي. ٽي سگهي ٿو ته، انهن کان پهرئين به ڪن شاعرن سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ جو بنياد رکيو هجي، جئين ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو ته، ”ڪوبه ادبي عالم ان ڳالهه کان انڪار ڪونه ٿو ڪري ته، قديم سنڌ ۾ شعر ڪونه هو. جيڪو شعر هو اهو تلاش ڪري، يقينن ڪي ادبي عالم سنڌي ادب جي تاريخ کي جرڪائيندا. في الحال ته شعر جي تاريخ مليل شعرن جي بنياد تي ٽي مرتب ڪرڻي پوندي.“ (1)

سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ جا جيڪي بنيادي حوالا ملن ٿا، تن ۾ پٽن، پانن ۽ چارٽن جي ڳاهن ۽ اسماعيلي مبلغن جي گنانن جا اهڃاڻ ۽ آثار ملن ٿا، سومرن جي دور کانپوءِ سمن جي دور ۾ سنڌي ڪلاسيڪل شاعري ريتريون پائڻ شروع ڪيون ۽ پنهنجي ارتقائي سفر کي طئي ڪرڻ شروع ڪيو جنهن ۾ ماموئي بزرگن جي ستن بيتن سان گڏوگڏ شيخ حماد جمالي، اسحاق آهنگر ۽ مخدوم احمد وغيره جهڙن شاعرن جا رڳو هڪ يا ٻه بيت ملن ٿا. جن کي ڏسي ائين چئي سگهجي ٿو ته، انهن شاعرن جي ڪافي شاعري وقت جي وهڪري ۾ وڃائجي چڪي آهي. اهڙي ريت سمن جي آخري دور ۽ ارغونن ۽ ترخانن جي شروعاتي دور ۾ قاضي قادن جهڙي هڪ اهم شاعر جو نالو ملي ٿو جنهن کي عام طور تي سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ جو ابو ۽ بانيڪار تسليم ڪيو وڃي ٿو ڇاڪاڻ ته هن نه رڳو سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ کي تصوف جي تعليمات سان هم آهنگ ڪيو پر ان سان گڏوگڏ هن سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ ۾ ڪجهه نون موضوعن جو وادارو ۽ اضافو آڻي، نين تشبيهن، ترڪيبن، تلميحن ۽ استعارن سان سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ کي هڪ نئين رنگ ۽ روپ سان سنواريو ۽ سينگارو. پر سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ جي

اڀرندڙ هن نئين لهر ۾ نه، رڳو قاضي قادن پنهنجو پاڻ ملهايو پر ساڻس گڏ مخدوم نوح، شاهه ڪريم ۽ لطف الله قادري جهڙن شاعرن به اهم ڪردار ادا ڪيو. انهن شاعرن قاضي قادن جي روايت کي برقرار رکندي، سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ کي ڀٽن، ڀانن، چارڻن ۽ اسماعيلي مغلن جي رزميه ۽ مذهبي موضوعن جي قيد مان مڪمل طور تي آزاد ڪرائي، سنڌ جي رومانوي قصن جهڙوڪ: عمر مارئي، ليليٰ چنيسر، سسئي پنهنون، سهڻي ميهار مورڙي ۽ مانگر مڇ وغيره کي منفرد ۽ دلچسپ انداز بيان سان پيش ڪيو جنهن ۾ انهن جمالياتي ۽ رومانوي رنگ پري هڪ نئين روايت جو بنياد رکيو. جڏهن ته، ان روايت کي اڳتي هلي ”ميون شاهه عنات“ مڪمل ڪيو. سنڌي ڪلاسيڪل شاعري جي هن موجد ۽ نين روايتن جي بانيڪار جو سمورو ڪلام سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ جي لاءِ هڪ اهم ڪڙي جي حيثيت رکي ٿو ائين ڪڍي چئجي ته مبین شاه عنات جي شاعري سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جو هڪ قيمتي ۽ بي بها خزانو آهي. جنهن جو نعم البدل کائس اڳ ڪنهن به شاعر وٽ نٿو ملي، ڇاڪاڻ ته هن پنهنجي تخيل، ذات ۽ اعليٰ فهم ۽ فڪر وسيلي، نه رڳو سنڌي شاعريءَ جي محدود دائري کي فني توڙي فڪري حوالي سان وسيع ۽ ڪشادو بڻايو پر سنڌي ٻوليءَ جي لفظي توڙي لغوي ذخيري کي گهڻي حد تائين هميشه جي لاءِ محفوظ ڪيو جنهن جو سڌو سنئون اثر نه رڳو سندس همعصر شاعرن تي پيو پر، کائس بعد جي سڀني اساسي شاعرن کان ويندي جديد شاعرن جي شاعريءَ ۾ به، اهواثر نمايان ۽ واضح نظر اچي ٿو. ان ڳالهه چوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو ته، ”ميون عنات پنهنجن موضوعن ۽ ٻوليءَ جي ڪري هڪ شاهوڪار شاعر آهي، وٽس شاعريءَ جي ڪنهن به پهلوءَ ۾ وڪر جي ڪمي ناهي.“ (2)

مبين شاه عنات جي شاعريءَ ۾ فن، فڪر ۽ جماليات جي لحاظ کان ايتريون خوبيون ۽ خصوصيتون آهن، جو انهن کي ڀسي، ماڻهو حيران رهجي وڃي ٿو.

ميين شاه عنات جو شاعريءَ ۾ ڏانهن لاڙو ۽ رغبت:

ميين شاه عنات پنهنجي زندگيءَ ۾ شاعريءَ جي شروعات ڪڏهن ڪئي يا هن ڪنهن جي اثر هيٺ پنهنجو پاڻ کي شاعريءَ جي طرف راغب ڪيو؟ يا ائين ڪئي ڇڻجي ته سندس شاعريءَ طرف لاڙو يا رجحان ڪڏهن پيدا ٿيو ان بابت اڃا تائين ڪا به ٿڌ حقيقت سامهون نه ناهي آئي، پر ڊاڪٽر بلوچ جي ڪيل تحقيق مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته، ميين شاه عنات جي پرورش ۽ پالنا هڪ ادبي گهراڻي ۽ شاعراڻي ماحول ۾ ٿي، ڇاڪاڻ ته سندس والد بزرگوار هڪ درويش صفت انسان هو جنهن جي تعليم و تربيت هيٺ پالڪپڻي جي عمر ۾ ئي ميين شاه عنات جي شخصيت تي ڪافي اثر پيو. سندس والد بزرگوار جي وفات کان پوءِ هن جي تعليم و تربيت سندس وڏي ڀاءُ ”ميين احمد شاه“ ڪئي، جنهن جو هڪ بيت ”لنگهن“ (ان دور ۾ ”لنگها“ مقامي طور تي ڳائڻ وڃائڻ جي هڪ گروهه کي چيو ويندو هو) جي خلاف ملي ٿو جيڪو ڪجهه هن ريت آهي.

لنگهن کي لنگهڻ، هوندو ڏينهن قيام سين
هڪ جا لالچ لچن کي، بي طمع ترو تر
ويندا منجهه قبر، تيسين دانهن ڪندا دل سان.
(بلوچ، مقدمو ص: 25)

مٿئين بيت جي فني پختگي ۽ فڪري ربط مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته، ميين شاه عنات جي پرورش پالڪپڻي کان ئي هڪ شاعر گهراڻي ۾ ٿي آهي، تنهنڪري ان ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته ميين شاه عنات جي شخصيت تي شاعريءَ جو اثر ننڍپڻ کان ئي پيو. ڪافي روايتن مان اهو ثابت ٿيو آهي ته، هوننڊپڻ کان ئي سماع ۽ سرود جي محفلن ۾ ويندو رهندو هو ۽ راڳ جي فن سان کيس گهري دلچسپي هئي، جنهن تي کيس پنهنجي ڀاءُ ميين احمد شاه منع به ڪئي هئي، پر هونءَ مڙيو ڇاڪاڻ ته کيس پٺاڻي وانگر سماع ۽ سرود سان بي انتها

عشق هو ۽ اهوئي سبب آهي جو سماع ۽ سرود جي محفلن جي اثر هيٺ سندس تخيلاتِي دنيا ۾ هڪ نئين هلچل، هڪ نئون انقلاب ۽ هڪ نئون شوق و ذوق، جذبو ۽ جوش پيدا ٿيو جيڪو اڳتي هلي هڪ آفاقي شاعر جي حيثيت ۾ ظاهر ٿيو. سڀ کان پهرئين ميين شاه عنات جي شاعريءَ جا جيڪي شروعاتي اهڃاڻ يا آثار ملن ٿا، تن مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته، هن سڀ کان پهرئين پنهنجي جواني جي عمر ۾ ڪجهه بيت ڪنهن کي پاراتو ڏيڻ يا ڪنهن کي دعا ڏيڻ جي صورت ۾ چيا، جيڪي بي ساختہ ڪاوڙ غصِي يا ڪنهن سان پيار ڪرڻ جي حالت ۾ سندس زبان تي اچي پاڻمرادو طاري ٿيندا هئا. پر جڏهن سندس جويين، جواني موت کاڌي ۽ سندس ضعيفي عمر شروع ٿي ته، هن جو لاڙو فقيري طبيعت طرف ٿيو جنهن جي اثر هيٺ هن سنڌ جي مختلف درويشن ۽ بزرگن سان وڃي سندن آستانن تي روح رهاڻيون ڪيون، جن جي ظاهري ڏيک ويڪ، هلت چلت ۽ ڪاٺي ڪرامت جو مٿان ايترو ته اثر ٿيو جو هن سندن شان ۾ حمديه شعر چوڻ شروع ڪيا، جيڪي سُر ڌناسري ۾ اڄ به موجود آهن. انهن بزرگن ۾ شيخ عبدالقادر جيلاني رح، شيخ بهاءُ الدين ذڪريا ملتاني رح، پاون شاه رح، ضياءُ الدين رح ۽ لال شهباز قلندر رح جهڙا مشهور و معروف درويش ۽ بزرگ قابلِ ذڪر آهن. ان وقت سندس عمر اٽڪل چاليهن سالن کان مٿي هئي ۽ ڊاڪٽر بلوچ موجب، ميين شاه عنات لڳ ڀڳ پنهنجي شاعريءَ جي شروعات 40 کان 60 سالن جي عمر جي وچ ۾ ڪئي، هو لکي ٿو ته، ”غالباَ هن دور ۾ ئي ميين شاه عنات بزرگن ۽ درويشن جي ساراهه ۾ بيت چيا ۽ سندس حقيقي شاعري هن عرصي ۾ ئي شروع ٿي.“ (3)

اهڙي ريت سندس شاعراڻي ذات جو سلسلو هن دور کان ئي شروع ٿي ۽ اڳتي هلي اها پنهنجي عروج ۽ ڪمال تي پهتي. ميين عنات جي شاعري، سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ کي نه رڳو نوان موضوع ۽ نئون اسلوب عطا ڪيو پر هڪ نئين جمالياتي جهان کي پڻ جنم ڏنو.

مبين شاه عنات جي دور جون سياسي ۽ سماجي حالتون:

سنڌ جي هن عظيم شاعر جڏهن نصرپور جي سرزمين تي شاه نصرالدين جي گهر ۾ جنم ورتو ته، ان وقت سياسي حوالي سان سنڌ جي سرزمين تي مغلن جي شهنشاهيت ۽ سلطنت قائم هئي. سنڌي قوم اڃا ارغونن ۽ ترخانن جي ڏاڍ ۽ ظلم منجهان مڪمل آزاديءَ ڪو نه ماڻي هئي، ته مٿان وري مغلن اچي سنڌ ۽ سنڌي قوم کي پنهنجو غلام بڻايو. ارغونن ۽ ترخانن ته سنڌ سان ماتيلي ماءُ وارو سلوڪ ڪيو، پر مغلن به پنهنجي وسان ڪين گهٽايو انهن سنڌ جي وحدت کي ڇيهو رسائيندي کيس ٽن حصن ۾ تقسيم ڪيو ۽ انهن ٽن حصن جهڙوڪ: بکر، سيوهڙ ۽ ٺٽي ۾ پنهنجا الڳ الڳ حڪمران يا گورنر مقرر ڪيا. انهن حڪمرانن جي نگراني ۾ سنڌ جي انهن تنهي تاريخي پرڳڻن جو حشر نشر نه رڳو تمام خراب ڪيو ويو پر اهي مڪمل طور تي نيست و نابود ٿي چڪا هئا، انهن نا اهل حڪمرانن سان گڏوگڏ ڪرپٽ، سست ۽ رشوت خور ڪامورن ۽ فوجي عملدارن سنڌي ماڻهن جو جيئڻ جنجال ڪري ڇڏيو هو. انهن جا ذهن مڪمل طور تي مفلوج ٿي چڪا هئا. سنڌ جون ان وقت سياسي، سماجي، معاشي ۽ اقتصادي حالتون بهتر ٿيڻ کان وڌيڪ بدترين ٿي چڪيون هيون. همايون، اڪبر ۽ جهانگير جهڙن مغل بادشاهن جي دور حڪومت ۾ سنڌ مختلف عقوبتن کي برداشت ڪيو جنهن ۾ خانان خان جي سنڌ جي مٿان چڙهائي، شهزادي خرم ۽ دارا جي بغاوت جهڙا معرڪا سنڌي ماڻهن کان تاريخ ۾ ڪڏهن به ڪونه وسرندا، جن سنڌ ۾ اچي قتل و غارت جو ماحول برپا ڪرڻ سان گڏوگڏ ڪيترن ئي شهرن کي جلايو ۽ انهن شهرن ۾ رهندڙ ماڻهن کي به زنده جلائي رک جو ڏير بڻائي ڇڏيو. جڏهن شاه عنايت صوفي ۽ مخدوم بلاول جهڙن روشن خيال ۽ انقلابي ماڻهن قومپرستيءَ جو مظاهرو ڪندي بغاوت جو اعلان ڪيو ته انهن کي به ڪنهن نه ڪنهن معاهدي تحت ٺاهه ڪرڻ جي صورت ۾ پنهنجي شاهي محلن ۾ گهرائي، دوکي سان قتل ڪرايو ويو.

جنهن جي ڪري سنڌي قوم ۾ جيڪا ٿوري گهڻي انقلابي چڻنگ ڏکي هئي، سا به پيڙ پيڙ ڪٽ کان پهريان ئي وسامي وئي ۽ سنڌي قوم کي ويتر بک، بدحالي ۽ جهالت جي ور چاڙهي ويو. بهرحال اها سڄي صورتحال سنڌ جي مٿان لڳ ڀڳ سوا سؤ سال تائين قائم رهي ۽ ان سڄي عرصي دوران مابين شاه عنات پنهنجي ٻالڪهڻي کان وٺي جوانيءَ تائين انهن سڀني حالتن کي پنهنجي اکين سان ڏٺو ۽ سنڌي ماڻهن جي هر درد، تڪليف ۽ ڏک کي پنهنجي دل جي گهرائيءَ سان محسوس ڪيو. مغلن جي ان بربريت ۽ ظلم خلاف جڏهن سنڌ جي سرزمين تي ڪلهوڙن حڪمرانن پنهنجي جدوجهد شروع ڪئي ته، سڄي سنڌ ان انقلابي صدا گونجڻ تي لڀڪ ڪئي، ڇاڪاڻ ته سنڌي ماڻهن ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ انقلابي صدا چاهي ٿي، اهي آرين، ايرانين، يونانين، عربن، ترخانن، ارغونن جي ظلمن کي ته گهڻي وقت کان پوڳي چڪا هئا، پر هاڻي مغلن جي ظلمن مان کين مڪمل نجات ۽ چوٽڪاري جي ضرورت هئي، بس انهن کي انتظار هو ڪنهن عظيم رهنما ۽ اڳواڻ جو جيڪو کين ميان نصير الدين ڪلهوڙي جي صورت ۾ مليو جنهن سڀ کان پهرئين ڪاڇي ۽ ڇانڊڪي (لاڙڪاڻو) تي پنهنجي حڪومت قائم ڪئي، جنهن جي ڪري سڄي سنڌ ۾ سندس عام مقبوليت ٿيڻ لڳي ۽ سموري سنڌي قوم ساڻس گڏجي مغلن جي ظالم حڪمرانيءَ جو خاتمو آندو ۽ کين بدترين شڪست ڏيڻ کانپوءِ انهن جي سموري سلطنت جي مڪمل طور تي ڪاٻه پلٽ ڪئي، جنهن ڪري 1681ع ڌاري ڪلهوڙن جي حڪومت جو بنياد پيو جنهن جي قائم ٿيڻ جو اثر مابين شاه عنات تي، ان حد تائين پيو جو سندس دل باغ و بهار ٿي وئي ۽ هن ان وقت جي ڪلهوڙا حڪمران ميان نصير الدين جي شان ۾ پنهنجي قومپرستيءَ جو مظاهرو ڪندي، هڪ حمديءَ ۽ تعريفِي بيت لکيو جيڪو ڪجهه هن ريت آهي.

نسريو نصير، ڇانڊڪي ۾ چنڊ ٿي
ڪاڇو ڪوڙي ۾ ڪري، ملي ويٺو مير

دما مي جي دوئنس سان، ڦري ٿو فقير
آهي هيءُ ”عنات“ چئي، سندو سنڌ همير
سي وٽا هلي ڏاڍري، ڪٿي ڪروٽئون ڪير
تن کي گڏيو ڪين گس تي، بدو نه بدگير
خاصي خدا آباد منجهه، عطر ۽ عنبير
جان جان ندي نير، تان تان طبل تنهنجو.
(بلوچ، مقدمو ص: 37)

تاريخ گواهه آهي ته، مبین شاه عنات جي اها ڳالهه سورنهن آنا
سچ ثابت ٿي ۽ ميان نصير الدين جي حڪومت سان جڏهن ڪلهوڙن
جي حڪمرانيءَ جو دور شروع ٿيو ته، سڄي سنڌ ۾ هڪ ڀيرو ٻيهر
خوشحالي ۽ خوشين جو ماحول پيدا ٿي پيو.

مبین شاه عنات جي دور جون علمي ۽ ادبي حالتون:

مبین شاه عنات جو تعلق لڳ ڀڳ ان دور سان آهي، جنهن وقت
سنڌ جي سرزمين تي دهليءَ جي مغليه نوابن جي حڪومت هئي. مغلن
جي دور ۾، سنڌ جون علمي ۽ ادبي حالتون جيتوڻڪ اڳين دورن کان
وڌيڪ بهتر هيون، پر اهي مڪمل طور تي ارغونن ۽ ترخانن جي دورن
وانگر فارسي ٻوليءَ ۽ ادب جي اثر هيٺ رهيون. ڇاڪاڻ ته ارغونن ۽
ترخانن جي دورن وانگر هن دور ۾ به فارسي ٻوليءَ کي علمي، ادبي ۽
دفتری حیثیت حاصل هئي، جنهن ڪري ان دور ۾ جيڪي به علمي ۽
ادبي ڪم ٿيا، انهن تي گهڻي ڀاڱي فارسي ٻوليءَ جو اثر نمايان رهيو.
فارسي ٻولي، نه رڳو مغلن جي شاهي محلن جي درباري ٻوليءَ جي
حیثیت ۾ رهي، پر دهليءَ جي نوابن مان ڪيترائي گورنر فارسي ٻوليءَ
جا بهترين شاعر به هئا، جن ۾ نواب احمد يار خان، ظفر حسن خان ۽
نواب حفظ الله خان وغيره جا نالا سر فهرست آهن، انهن جي اها
خواهش هئي ته، فارسي ٻوليءَ کي پوري برصغير تي نافذ ڪيو وڃي. ۽
اهوئي سبب آهي، جو انهن سنڌ جي ماڻهن تي به پوري برصغير وانگر

فارسي ٻوليءَ کي جبري طور نافذ ڪيو. جنهن جي نتيجي ۾ سنڌ جو علمي ۽ ادبي ماحول تبديل ٿيڻ لڳو ۽ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب کي نه رڳو ڪاپاري ڌڪ لڳو پر کيس ثانوي درجي جي حيثيت ۾ ساڳي ريت برقرار رکيو ويو. ان عرصي دوران فارسي ٻوليءَ ۾ نه رڳو سرڪاري لکپڙهه ۽ خط و ڪتابت جو ڪم ٿيڻ لڳو بلڪ ادب ۽ شاعريءَ سان گڏوگڏ تاريخ نويسي ۽ اخبار نويسي جو ڪم به فارسي ٻوليءَ ۾ ئي ٿيڻ لڳو. جنهن سبب ڪيترائي مشهور ۽ معروف هندستاني شاعر جهڙوڪ: سيد غلام علي آزاد بلگرامي، مير سيد محمد بلگرامي، عبدالجليل بلگرامي، مهتا چندر بان، شيوڪ رام ”مخلص“ محمود صابري، محمد سعيد راهبر، مير علي جعفر ۽ سيد فضائل علي خان جهڙا مشهور فارسي ۽ اردو ٻوليءَ جا شاعر ان وقت سنڌ ۾ آيا. جن منجهان عبدالجليل ۽ سيد غلام آزاد جهڙن شاعرن نه، رڳو ان وقت ’وقائع سرڪار سيوستانی‘، ’وقائع سرڪار نٽو‘ ۽ ’وقائع سرڪار بکر‘ جهڙين مشهور اخبارن جي ايڊيٽر طور پنهنجون خدمتون سرانجام ڏنيون، پر سنڌ جي شاعرن جي سرپرستي ۽ اڳواڻي جو ذمو به پاڻ تي کنيائون. انهن شاعرن سان گڏوگڏ ٻين شاعرن به سنڌ جي شاعرن سان نه رڳو پنهنجي ميل ميل ۾ جو سلسلو قائم ڪيو پر انهن سان پنهنجا مضبوط تعلقات ۽ لاڳاپا به قائم ڪيا. جنهن جي نتيجي ۾ ان وقت رڳو ”فارسي گهوڙي چاڙهي“، ”سنڌي وائي، ڪم نه آئي“، ”مغلن اڳيان فارسي وسريو وڃي“ ۽ پڙهي فارسي وڪڻي تيل، ڏسو قدرت جو ڪيل“ وغيره جهڙيون مشهور چوڻيون ۽ پهاڪا سنڌ جي مشهور عالمن ۽ اديبن جي سر تي لالچ ۽ لوڀ جي آڙ ۾ ڪنهن خيالي پوت وانگر غلبو ڪرڻ لڳا. انهن شاعرن ۾ شيخ ورو مخدوم معين پيراڳي، عبد السبحان ٺٽوي ۽ مير حيدر تراب جهڙا مشهور فارسي گو شاعر شامل آهن. جن جو ذڪر مير علي شير قانع پنهنجي هڪ اهم تصنيف ”مقالات الشعراء“ ۾ ڪيو آهي. انهن شاعرن جو سڄو زور فارسي ۽ اردو ٻولين ۾ شعر چوڻ، انهن ٻولين ۾ لکيل ديوانن مان پرپور استفادو حاصل ڪرڻ،

ايراني ماحول ۽ موضوع سان گڏوگڏ اتان جي فرسوده ۽ روايتي تشبیهن، ترکیبن، تلمیحن، تمثیلن ۽ استعارن جو پنهنجي شاعريءَ ۾ جابجا استعمال ڪرڻ ۽ ان وقت جي مشهور اردو ۽ فارسي گو شاعرن جي ديوانن مان ستن جو ستن ترجمو ڪرڻ سان گڏ انهن ديوانن ۾ موجود اهي ئي ساڳيا قافيه ۽ ردیف استعمال ڪرڻ تي هو. ان حوالي سان جي اثر بابت ڊاڪٽر اياز قادري لکي ٿو ته، ”انهن دورن ۾ نه صرف سنڌ جي عالمن، اديبن ۽ شاعرن ان (فارسي) جو مطالعو ڪيو پر ان ۾ سخن سنڌي به ڪئي.“ (4)

ان عمل خلاف سنڌي عالمن، اديبن ۽ شاعرن وسان ڪين گهٽايو سنڌي ٻوليءَ جي بچاءَ، بقاءَ ۽ واڌاري خاطر پنهنجي جدوجهد کي جاري رکيو جنهن ۾ مخدوم ابوالحسن ڏاهري، نه رڳو سنڌي صورتخطي جوڙي ”مقدمتہ الصلوات“ لکيو پر سموري سنڌي قوم جي دلين ۾ هڪ نئين جوش ۽ جذبي کي اڀاريندي پنهنجي مادري ٻوليءَ جي اهميت ۽ افاديت کي پڻ اجاگر ڪيو. مخدوم صاحب سان گڏوگڏ مهراج ڀرڻاٺ سنڌي ۾ سلوڪ به ان دور ۾ ئي چيا، ۽ ان کان علاوه ميون شاھ عناٽ، شاھ لطف الله قادري، عثمان احساني، ميون عيسو هالائي، شاھ عنايت صوفي، فاضل بکري ۽ احسان فقير جهڙا نامور شاعر به هن دور ۾ ئي پيدا ٿيا، جن پنهنجي مادري ٻوليءَ سان محبت جو اظهار ڪندي، ان جي پرپور آبياري ڪئي. انهن سنڌي شاعرن منجهان ميون شاھ عناٽ سڀني شاعرن کان گهڻو اڳتي نڪري چڪو هو جنهن نه رڳو پنهنجي شاعريءَ وسيلي نئين روايتن جو بنياد وڌو پر نج پنهنجي ديس جي لوڪ قصن ۽ موضوعن کي به پنهنجي شاعريءَ ۾ دل کولي پيش ڪيو. هن پنهنجي شاعريءَ ۾ پنهنجي ديس جي ماڻهن، ماڳن، مڪانن، ريتن، رسمن، خوشين، خوشحالين، اهنجن، ايڏائڻ سان گڏوگڏ پنهنجي ديس جي سخي مردن جي سخاوت ۽ بهادرن جي بهادريءَ کي هڪ نئين رنگ ۽ روپ ۾ سوڌي، سنواري ۽ سينگاري، چنڊي ۽ ڦوڪي انهن ۾ هڪ نئون روح ڦوڪي، انهن کي سهڻي اسلوب ۽ دلچسپ انداز بيان

سان نه رڳو پيش ڪيو پر انهن کي هميشه جي لاءِ امر ڪري، ايندڙ شاعرن جي لاءِ هڪ راه به هموار ڪئي، جنهن جو اثر اڳتي هلي ڪلهوڙا دور ۾ پنهنجي عروج ۽ ڪمال تي پهتو جنهن جي نتيجي ۾ سنڌ جو هڪ سدا حيات عظيم شاعر شاه لطيف نسري نروار ٿي سامهون آيو ۽ ان اچي، سنڌي شاعري جي ڪيڙيل زمين کي ويتر سيراب ۽ سرسبز و آباد ڪيو.

ميين شاه عنات جي ڪلام تي ٿيل تحقيق جو جائزو:

”ميين شاه عنات جي شخصيت ۽ ڪلام پيئي، تاريخي حيثيت سان سنڌي ادب ۾ اهم مقام رکڻ ٿا. خاص طرح سان سنڌي شاعريءَ جي ارتقائي تاريخ ۾ هڪ قادر الڪلام ۽ پيش رو شاعر جي حيثيت سان، ميين صاحب جي منزل گهڻو مٿي آهي.“ (5)

ميين عنات جي ڪلام کي سنڌ جي هڪ برجستي عالم ۽ اديب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ 1944ع ڌاري ڳولي لڌو. هو ان بابت لکي ٿو ته، ”سنه 1944ع ۾ سنڌ جي تاريخ بابت تحقيق ڪندي نصرپور وڃڻ ٿيو جتي مرحوم ميان مرید حسين شاه وٽ ميين شاه عنات جي ڪلام جو قلمي نسخو نظر مان گذريو جنهن جي ڏسڻ سان هن قيمتي ڪلام جي اهميت معلوم ٿي ۽ خيال آيو ته، جيڪر هوند اهو ڪلام ڇپجي پوي ته سنڌي علم ادب ۾ اهم اضافو ٿئي.“ (6)

ڊاڪٽر بلوچ هن 1951ع ڌاري شاه عبدالطيف جي ٻه سئو ساله سالگرهه جي موقعي تي، ”شاه عنات رضوي ۽ شاه عبدالطيف پٽائي“ جي عنوان سان هڪ تقابلي مضمون به پيش ڪيو جيڪو بعد ۾ فيبروري 1952ع ڌاري سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مشهور مخزن ”نئين زندگي“ ۾ شايع ٿيو. جنهن کانپوءِ باقده طور ڊاڪٽر صاحب، ميون شاه عنات جي ڪلام جي ڳولا (1950ع کان 1961ع تائين) ڪئي ۽ قلمي نسخن، خانداني روايتن ۽ سگهڙن وٽان ملندڙ مختلف بيتن ۽ حڪايتن جي بنياد تي، هن آڪٽوبر 1963ع ڌاري ميون شاه عنات جي

مجموعي ڪلام جيڪو 469 بيتن ۽ 42 وائين تي مشتمل آهي، کي ”ميون شاه عنات جو ڪلام“ جي عنوان هيٺ هڪ ڪتابي صورت ۾ سندس شخصيت، فن ۽ فڪر تي جامع ۽ مفصل انداز ۾ هڪ تحقيقي مقدمو لکي، سنڌي ادبي بورڊ جي سهڪار سان شايع ڪرايو. ڊاڪٽر صاحب کي جيڪي به قلمي نسخا، خانداني روايتون ۽ سگهڙن کان ملندڙ بيت حاصل ٿيا هئا، انهن جو تفصيلي احوال هن پنهنجي مقدمي ۾ مجموعي طور پيش ڪيو آهي، جن هن ۾ ”ميان اميد علي شاه“ ۽ ”ميان قادر شاه وڏي“ جي مدد سان سهيڙيل ٻن اهم قلمي نسخن سان گڏوگڏ حاجي محمد سوڍر حاجي عمر چانڊيي، خليفي گل محمد نوحاڻي، سالار خان ۽ حاجي اسماعيل راڌي جهڙن سگهڙن جون صدري روايتون ۽ حڪايتون پڻ شامل آهن، جنهن جي باري ۾ هو مقدمي جي آخر ۾ ڪجهه هن ريت لکي ٿو ته، ”ميون شاه عنات جي شعر ۽ سوانح جي سلسلي ۾ هي حالات تازو دستياب ٿيا آهن، جي هت قلمبند ڪيا ويا آهن، وڌيڪ پڇا ۽ ڪوشش سان ممڪن آهي ته، ڪي وڌيڪ اهڃاڻ ملي وڃن.“ (7)

ڊاڪٽر بلوچ کانپوءِ سنڌ جي مختلف عالمن ۽ اديبن ميون شاه عنات جي ڪلام تي تحقيق ڪندي، تحقيقي مقالا ۽ مضمون لکيا آهن، جن ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد، ڊاڪٽر تنوير عباسي، ڊاڪٽر جينو لالواڻي، غلام محمد گرامي، ڊاڪٽر محمد علي مانجهي، ماڪن شاه رضوي، خليل کوسو سيد امداد علي شاه نصير مرزا، منو مهيري، محمد هارون مجيدڻو ۽ ڊاڪٽر فياض لطيف جهڙن مشهور اديبن ۽ ليکڪن جا نالا سر فهرست آهن، جن کي سهيڙي ڊاڪٽر اسحاق سميجو صاحب ”ڪلاسيڪل سنڌي شاعريءَ جو اهم رتن ’ميون شاه عنات رضوي‘“ جي نالي سان هڪ اهم ڪتاب ترتيب ڏنو آهي. جيڪو ميون شاه عنات جي ڪلام تي تحقيق ڪرڻ واسطي هڪ اهم دستاويز جي حيثيت رکي ٿو ان کان علاوه ميون شاه عنات جي پنهنجي خاندان

مان ئي سندس هڪ فرد سيد ضياءَ عباس شاه صاحب ميين صاحب جي ڪلام کي نئين سر سنواري ۽ سڌاري هڪ نئين ترتيب سان مڪمل رسالو ترتيب ڏنو جيڪو پڻ تحقيق واسطي هڪ اهم حيثيت جو حامل آهي. اهو ڪم ائين ڪئي چئجي ته: ميين شاه تي تحقيق جي حوالي سان هڪ پيڙهه جي پٿر مترادف آهي، جنهن تي هڪ وڏي عمارت ڪڙي ڪرڻ، ايندڙ دور جي محققن، اديبن ۽ نقادن جو ڪم آهي، ڇاڪاڻ ته موجوده دور ۾ ميين شاه عنات جي شاعريءَ تي تحقيق ڪرڻ جي لاءِ جديد رجحانن ۽ لائن هيٺ لکڻ، پڙهڻ ۽ پرکڻ جي بيحد ضرورت آهي.

ميين شاه عنات جي شاعريءَ ۾ انفراديت:

جنهن وقت هڪ پاسي سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب تي فارسي ٻوليءَ ۽ ادب جو اثر هو ته، ٻئي پاسي وري ان تي هندستان ۾ شروع ٿيندڙ اردو ٻوليءَ جي مشهور تحريڪ ”ريخت“ جو به چڱو پلو اثر هو. جنهن جي نتيجي ۾ سنڌي شعر جي اڀرندڙ سج کي گرھڻ لڳڻ شروع ٿي چڪي هئي، اهڙي ماحول ۾ هن ڌرتيءَ جا ڪجهه شاعر پنهنجي تخليقي صلاحيتن جي بنياد تي، سنڌي ٻوليءَ جي دامن کي پنهنجن تخليقي، موتين سان مالا مال ڪري رهيا هئا. انهن ۾ هڪ پاسي ته عوامي شاعر هئا، جن سنڌ جي لوڪ قصن ۽ داستانن کي جهر جهنگ ۾ پئي ڳايو ۽ ٻئي پاسي سنڌ جا صوفي بزرگ ۽ درويش هئا، جن پنهنجي شاعريءَ وسيلي پنهنجن مريدن ۽ معتقدن کي هدايت ۽ رهبري جي تعليمات ڏني پئي، جنهن ۾ خاص طور تي قاضي قادن، شاه ڪريم، لطف الله قادري ۽ ميان شاه عنات جهڙا اهم شاعر قابل ذڪر آهن. ان ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته، قاضي قادن، شاه ڪريم ۽ لطف الله قادري جهڙا شاعر گهڻي ڀاڱي تصوف جي رنگ ۾ مڪمل طور تي رنگجي چڪا هئا، پر ميان شاه عنات جهڙي وينجهر شاعر، نه فقط ڪيترين ئي نين روايتن کي جنم ڏنو پر پنهنجي شاعريءَ کي عوامي موضوعن ۽

ڪردارن سان پُر ڪري، اهڙو اثرائتو بڻائي، جو اها هر ماڻهوءَ کي پنهنجي اندر جو آواز محسوس ٿيڻ لڳي. ائين ڪئي چئجي ته، ”ميون شاه عنات پهريون شاعر آهي، جنهن جي ڪلام ۾ هن به درياهي جو پوروسنگم نظر اچي ٿو.“

(8) ميين شاه عنات تصوف جي رمزن سان گڏوگڏ پنهنجي شاعريءَ ۾ سورمن ۽ سورمين جي عشق و محبت جي رومانوي قصن کي دلچسپ ۽ تفصيلي انداز ۾ پيش ڪيو آهي. رومانوي داستانن سان گڏ هن پنهنجي شاعريءَ ۾ سنڌ جي سڀني سورهين ۽ سخي مردن جهڙوڪ: رڻمل جڙيجي، ابڙي اڙينگ، ڄام مھڙنوتيار، ڄام ڪرن، ڄام سپڙ چوٽياڻي، ڄام تماچي، ڄام جڪري، ڄام هوٽياڻي ۽ راءِ ڏياچ وغيره جي سوپ، سخاوت ۽ سچائيءَ کي پنهنجي هڪ سر ”بلاول“ ۾ جابجا بهترين نموني ساراهيو ۽ ڳايو آهي. هن ٻين شاعرن جي قائم ڪيل روايتن کي ڇڏي، پنهنجي هڪ نئين روايت جو آغاز ڪيو جنهن ۾ سمائل فڪري انفراديت ٿي سندس شاعريءَ جو هڪ چٽو پتو ثبوت آهي. هن ”فارسي گهوڙي چاڙهي“ واري فرسوده روايت، نوازش ۽ نياز واري انداز ۾ ايراني ماحول جي اثر هيٺ آيل گل و بلبل، سرو صنوبر، غنچه گل، نرگس و سنبل وغيره جهڙين روايتي تشبيهن، ترڪيبن، تلميحن، تمثيلن ۽ استعارن کي ٺڪرائي، پنهنجي شاعريءَ ۾ چنڊ ۽ تارن، کوهي نارن، ڪونئرن، ڪرڻن، پوئرن، ڦرڦل ڦوٽن، پارچن، عطر عنبيرن، ڪاڙي ڪيڙائن، سامين، جوڳين، لاکي، ريباڙين، آتڻ ۽ ڪاپاڻين وغيره جهڙين خوبصورت تشبيهن، ترڪيبن، تلميحن، تمثيلن ۽ استعارن کي نج پنهنجي ديس جي سليس، سادي ۽ عام فهم ٻوليءَ ۾ پُرلطف ۽ من موهيندڙ انداز سان پيش ڪيو. هن شمع ۽ پرواني بدران ڪوري ۽ پتنگن، ميخاني، شراب ۽ ساقي بدران موڪين ۽ متارن کي پيش ڪرڻ وڌيڪ موزون ۽ مناسب سمجهيو آهي. هو سنڌ جي فارسي گو شاعرن وانگر پنهنجي ڀرين تائين پيغام پهچائڻ جي لاءِ ڪنهن ”نام بر يا قاصد“ کي نه پر ڪانگڙي، چنڊ ۽ سج جهڙين

فطري ۽ آفاقي علامتن ذريعي پنهنجي محبوب تائين پيغام رسائي ٿو. هو پنهنجي شاعريءَ ۾ هڪ درباري شاعر وانگر بادشاهن جي قصيده خوانيءَ جو قائل نه، پر مسڪين، مجذوب ۽ الله لوڪ فقيرن، درويشن ۽ بزرگن جي مدح ڪرڻ کي ئي مناسب ۽ موزون سمجهي ٿو. هن پنهنجي شاعري ۾ بنا ڪنهن رنگ، نسل ۽ مذهبي متييد جي، هندو جوڳين، سامين، ڪاپڙين ۽ آديسين جي عشق سنديون رمزون، سُر پورب سان گڏوگڏ سُر رامڪليءَ ۾ مڪمل ۽ اثرائتي نموني پيش ڪيون آهن. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مطابق: ”ميون شاه عنات غالبا پهريون سنڌي شاعر آهي، جنهن انهن فقيرن جي ڪن خاص فرقن، جهڙوڪ سيپتوري، راميسري، ۽ مهيسري جا اهڃاڻ ڏنا آهن ۽ گروگورڪنات ۽ سامي سڌنات جا نالا ڪنيا آهن.“ (9)

هن پنهنجي سموري زندگي، سنڌ جي سيلاني لطيف وانگر سنڌ جا جهر جهنگ جهاڳيندي واهڻ ۽ وستين جي سير ۽ تفريح ۽ گهمڻ ڦرڻ ۾ وقف ڪئي. هن مسڪين ماروڙن جي رهڻي ڪهڻي ۽ ريتن رسمن سان گڏ انهن جي ڏڪن، سڪن، خوشين ۽ خوشحالين جو ذڪر سُر مارئي ۽ سُر سارنگ ۾ فطرت جي شاهڪار منظرنگاريءَ جي صورت ۾ جمالياتي ۽ رومانوي انداز ۾ ڪيو آهي. هن جي شاعري جي سونهن ۽ سگهه جو اندازو ان ڳالهه مان ئي لڳائي سگهجي ٿو، ”هن سنڌ جي چپي چپي جي جاگرافي، تاريخ، تهذيب ۽ ثقافت وغيره جو گهرائيءَ سان مطالعو ڪيو ۽ ان جو عرق پنهنجي آفاقي شاعريءَ ۾ پريو آهي.“ (10)

هن پنهنجي شاعريءَ ۾ سنسئيءَ جي ڏڪن ۽ سورن، مارئيءَ جي ميٺ ۽ محبت، مومل جي موه ۽ مڃاڻ سھڻي جي سڪ ۽ سون نوريءَ جي نياز ۽ نوڙت، وڻجارين جي بيچيني ۽ بيقراريءَ سان گڏوگڏ ليلا جي لوپ ۽ لالچ کي پڻ نهايت ئي سھڻي انداز سان تمثيلي صورت ۾ پيش ڪيو آهي. هن پهرين پيرو پنهنجي شاعريءَ ۾ تاريخي واقعن سان گڏوگڏ ان وقت جي دنيا جي تاريخي شهرن جهڙوڪ، روم، دهلي،

خراسان، قنڌار قلات، گجرات، حيدرآباد دکن، جيسلمير، مديني، مڪي ۽ ملتان وغيره جهڙن شهرن سان گڏوگڏ سنڌ جي شهرن جهڙوڪ؛ بدين، عمرڪوٽ ۽ ٿرپارڪر جهڙن تاريخي شهرن جو ذڪر سرسارنگ ۽ سرسريراڳ ۾ ڪيو آهي. ائين ڪٿي چئجي ته، ”شاه عنات پنهنجي ذات، ڏاهپ ۽ فنڪارانه پيشڪش جي ذريعي ڪيتريون ئي نيون راهون گهڙيون ۽ نيون روايتون قائم ڪيون، جن تي هلي شاعرن سنڌي شاعريءَ کي ترقي ڏياري ۽ ڏياري رهيا آهن.“ (11) تنهنڪري ان ڳالهه ۾ ڪوبه وڌاءُ ڪونهي ته، ميين شاه عنات جي اها تخليقي انفراديت کيس سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي سڀني شاعرن ۾ هڪ الڳ ۽ منفرد حيثيت بخشي ٿي.

حوالا

1. جوڻيجو عبدالجبار ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“، روشني پبليڪيشن، 2013ع، ص: 48
2. جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر، ”سنڌي ادب جي تاريخ (جلد 1)“، سنڌي لينگويج اٿارٽي، حيدرآباد، 2004ع، ص: 116
3. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (مقدمو) ”ميين شاه عنات جو ڪلام“، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، 2010ع، ص: 28
4. ملاح، مختيار احمد (مرتب)، ”سنڌ ٻوليءَ بابت مقالا ۽ مضمون (جلد V)“ سنڌي لينگويج اٿارٽي، حيدرآباد، 2011ع، ص: 155
5. سميجو اسحاق، ڊاڪٽر (مرتب)، ”ڪلاسيڪل سنڌي شاعريءَ جو اهم رتن: ميان شاه عنات رضوي“ حضرت ميان شاه عنات رضوي فائونڊيشن، 2019ع، ص: 227
6. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر (مهاڳ) ”ميين شاه عنات جو ڪلام“، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، 2010ع، ص: 5

7. ساڳيو ص: 82
8. ساڳيو ص: 58
9. ساڳيو ص: 31
10. سميجو اسحاق، ڊاڪٽر (مرتب)، ”ڪلاسيڪل سنڌي شاعريءَ جو اهم رتن: ميون شاه عنات رضوي“ حضرت ميون شاه عنات رضوي فائونڊيشن، 2019ع، ص: 201
11. ساڳيو ص: 173

باب ٽيون

ميين شاه عنات جي شاعريءَ ۾ رومانويت:

سنڌي ٻولي ۽ ادب جو هڪ اهم ۽ نشانبر شاعر، نين روايتن جي بانيڪار ڪيترن ئي تخليقڪارن کان هڪ الڳ ۽ منفرد حيثيت رکندڙ هڪ عظيم تخليقڪار ميين شاه عنات، نه رڳو پنهنجي فن، فڪر ۽ شخصيت ۾ ڪيترن ئي شاعرن کان منفرد ۽ مختلف آهي، پر سندس شاعري سنڌي ٻولي ۽ ادب جو هڪ عظيم ڪلاسيڪل ورثو به آهي، جنهن جي قدر و قيمت، حيثيت ۽ اهميت کان ڪيترائي ادب ذوق ماڻهو بخوبي واقف آهن. ڇاڪاڻ ته، سندس شاعريءَ ۾ موجود فني ۽ فڪري وسعت، موضوعن جي انفراديت، سليس ۽ سادي زبان، دلچسپ ۽ دلفريب اندازِ بيان، لفظن جي چونڊ، چوڻيون، پهاڪا ۽ محاورا، خوبصورت تشبيهون، ترڪيبون، تلميحون، تمثيلون ۽ استعارا، پنهنجي ديس جا خوبصورت ۽ وڻندڙ نظارا، فطري حسناڪيون، رنگينيون ۽ رعنائيون، وجودي پيڙائون ۽ پڇتاءَ سان ڀرپور سرزد هوائون، رومانوي ڪردارن ۾ موجود محبوباتن جا ناز نخرا ۽ ادائون، آهون ۽ دانهون، حسن و جمال، درد و وصال، رنج و ملال، محبتي مجاز حقيقت ۽ راز پُر ڪيف ۽ پُر ڪشش، عجيب و غريب، روح جي گهراين کي ڇهندڙ من کي مدهوش ۽ مست ڪندڙ انساني امنگن، احساسن ۽ جذبن ۾ تحرڪ آڻيندڙ سموري تن کي تازگي ۽ فرحت بخشيندڙ هم راز دمساز ۽ دلсан آرام ۽ آتڻ ڏيندڙ سينگاريل ۽ سنواريل خوشبو ۽ هڳاءُ سان معطر پُروونق ۽ پرلطف ماحول سان

گڏوگڏ نه رڳو انيڪ ۽ اڪيچار رومانوي، جمالياتي، احساساتي رنگ ۽ روپ ملن ٿا، پر ان سان گڏ سندس شاعريءَ ۾ الاهي رازن سان سرشار شريعت، طريقت، حقيقت ۽ معرفت سان پُرڪنار تصوف جي تعليمات ۽ تربيت سان لاڳاپيل ڪيترائي معنيٰ جا موتي، ولين، درويشن، بزرگن ۽ صوفين سان عقيدت، محبت ۽ صحبت، انهن سان ٿيل گڏجاڻين ۽ رهاڻين جا احوال، قيل و قال، ڪرامت و ڪمال، جاه و جلال سان ڀرپور سندس دور جي مذهبي، سياسي، سماجي، معاشي ۽ ثقافتي حالتن سان گڏوگڏ انساني ۽ اخلاقي قدرن جو هڪ چٽو پتو عڪس به ملي ٿو. تنهنڪري ان ڳالهه ۾ ڪوبه وڌاءُ ڪونهي ته، سندس فن، فڪر ۽ فلسفون نهايت ئي معنيٰ خيز معقول ۽ مدبرانہ نوعيت جو آهي، جنهن جو هر هڪ پاسو ۽ پهلو تشريح ۽ توضيح ڪرڻ جي لائق آهي، پر اسان هتي سندس شاعريءَ جي هڪ اهم ۽ نمايان پهلو ”رومانويت“ جي باري ۾ سوچڻ، سمجھڻ، سکڻ ۽ لکڻ جي ڪوشش ڪنداسين، جنهن جو دائرو ايترو ته وسيع ۽ وڌايل آهي، جو سندس هر هڪ سُر جي سڀني بيتن ۽ وائين ۾ ڪونه ڪو رومانوي رنگ ۽ روپ جابجا ۽ جملي طور ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ واضح ۽ چٽو نظر اچي ٿو. سندس شاعريءَ ۾ عوامي ڪردار عوامي ٻولي ۽ لهجو عوامي موضوع، عشق ۽ محبت جي قصن سان گڏ پنهنجي آس پاس موجود باريڪ کان باريڪ تر شين جي خوبصورت منظرنگاري، فطرت نگاري، حقيقت نگاري، وحدانيت ۽ انسانيت، اخلاقيات ۽ سماجيات سان گڏوگڏ پنهنجي ديس واسين جي ڏڪن ۽ سڪن جي پُرسوز ۽ پُرڪشش ترجماني سان گڏ حب الوطني ۽ قوميت وغيره جهڙا سڀئي رومانوي موضوع ملن ٿا، جنهن مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته، هونہ رڳو سنڌي ادب ۽ شاعريءَ جو هڪ اهم رومانوي شاعر آهي، پر گڏوگڏ سنڌي شاعريءَ ۾ رومانويت جي موضوعن کي متعارف ڪرائيندڙ پهريون شاعر به آهي، هتي اهو سمجھڻ ضروري آهي ته، سندس شاعري ۾ ملندڙ انهن سڀني رومانوي خوبيون ۽ خصوصيتون جو يورپ ۾ شروع

ٿيندڙ ”رومانويت جي تحريڪ“ سان ڪوبه واسطو ڪونهي، بلڪ هن پنهنجي مزاج، طبيعت ۽ هڪ مخصوص لاڙي سبب انهن سڀني رومانوي رنگن ۽ روپن کي پنهنجي ذوق، شوق ۽ تخليقي صلاحيتن جي بنياد تي پنهنجايو آهي. جيڪڏهن گهرائيءَ سان ڏسجي ته، سندس شاعري ”رومانوي تحريڪ“ جي سمورين فني ۽ فڪري گهرجن تي پورو لهندڙ محسوس ٿئي. اسان هيٺ سندس شاعريءَ منجهان رومانويت جي ڪجهه اهم موضوعن ۽ عنوانن تي الڳ الڳ نموني سان تفصيلي ۽ جامع روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪنداسين.

رومانوي داستان:

ابتدائي دور ۾ رومانويت جي لاءِ ”رومانس“ لفظ استعمال ٿيندو هو جنهن جي لاءِ چيو وڃي ٿو ته، اهو يورپ جي ڪجهه مخصوص ٻولين، فرانسيسي ادب جي هڪ صنف (جنهن ۾ مافوق الفطرت سان لاڳاپيل شين جو بيان ٿيل هجي) ۽ وچئين دور جي رزميه داستانن ۽ جنگ نامن جي لاءِ وجود ۾ آيو. پر اڳتي هلي اهو لفظ عشق ۽ محبت جي قصن جي لاءِ به استعمال ٿيڻ لڳو. جنهن جي باري ۾ هڪ مشهور اردو اديب ڊاڪٽر محمد حسن لکي ٿو ته، ”عشق ۽ محبت سان لاڳاپيل سڀني شين کي رومانوي چيو ويو آهي.“ (1)

سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي شروعاتي دور ۾ پڻ اهڙي قسم جا رزميه داستان ملن ٿا، جيڪي خاص طور تي سومرن جي دور (1050_1351ع) سان تعلق رکن ٿا، جن ۾ عام طور تي سومرن ۽ گجرن، سومرن ۽ سلطان علاوء الدين ۽ سومرن جي آخري بادشاهه همير سان ڄام هالي ۽ سندس لشڪر جي لڙائين ۽ معرڪن جا رزميه داستان مشهور آهن، جن ۾ ان دور جي پٽن پانن ۽ چارٽن، دودي، ابڙي ۽ سندس پٽ ڏونگر جهڙن سورھين جي سوڀ ۽ سڃاڻيءَ کي ڳايو ويو آهي. هن ئي دور ۾ ڪجهه رومانوي قصن جهڙوڪ: سسئي پنھون، عمر مارئي، ليلا چنيسر، مومل راڻي ۽ سھڻي ميار جهڙن لوڪ ڪردارن جي عشق ۽ محبت سان

پريل قصن کي به ڳايو ويو آهي. انهيءَ ڪري هن دور کي سنڌي ٻوليءَ جي ماهر ۽ محقق ڊاڪٽر غلام علي الانا رومانويت جو شروعاتي دور ڪوٺيو آهي. هو ان بابت لکي ٿو ته: ”هي دور سنڌي زبان ۽ ادب لاءِ رومانوي دور جي حيثيت ٿورڪي.“ (2)

اهڙي طرح اهورزميه ۽ عشقيه قصن جي ڳاڻڻ جو سلسلو سنڌ جي عوامي شاعريءَ ۾ ته اڳ ۾ ئي موجود هو پر ان جو اثر اڳتي هلي سنڌ جي ڪلاسيڪل شاعريءَ تي به پيو. جنهن جي ڪري قاضي قادن، شاه ڪريم ۽ لطف الله قادري جهڙن مشهور ڪلاسيڪل شاعرن انهن رومانوي قصن تي شعر چوڻ شروع ڪيا، پر سندن انداز بيان گهڻي قدر تصوف ۽ اسلامي قدرن جي تناظر ۾ تمثيلي ۽ تلمیحي انداز ۾ رهيو تنهنڪري جنهن شاعر انهن قصن کي باقاعده هڪ دائمي ۽ قائمي حيثيت بخشي، حقيقي رنگ ۽ روپ ۾ پيش ڪيو اهو سنڌ جو وينجهر ۽ اساسي شاعر ميون شاه عنات ئي هو. ڊاڪٽر اسحاق سميجي موجب: ”ميين عنات جي شاعريءَ سنڌ جي ڪلاسيڪل سنڌي شاعريءَ کي نه رڳو فقط ٻوليءَ ۽ موضوعن ۾ آسودو ڪيو پر لوڪ داستانن ۽ ڪردارن جي حوالي سان به ان کي وسعت، هم ڳيري ۽ نواڻ سان روشناس ڪيو. اهي سمورا ڪردار جيڪي اڳتي هلي سنڌي شاعريءَ جا سورما ۽ سورميون بڻجي اڀريا، انهن جي اڪثريت پهرئين ميين شاه عنات جي شاعريءَ ۾ اچي ٿڪ ڀڳو نئين سفر جي تياري ڪئي ۽ ويس وڳا مٽايا. اڳتي هلي انهن ڪردارن کي ڳاڻڻ جي هڪ باوقار روايت بڻجي پئي.“ (3)

ان ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته، ميين شاه عنات پنهنجي ديس جي خمير مان ڦٽي نڪرندڙ انهن لوڪ روايتن ۽ موضوعن جي مٽيءَ کي ٻيهر نئين سر ۽ نئين انداز سان ڳوهي سموهي، هڪ نئين رنگ ۽ ڍنگ سان سنواري، سڌاري ۽ جيئاري، انهن جي مکيه ڪردارن جي بي روح جسمن ۾ هڪ نئون روح ڦوڪي هميشه جي لاءِ امر ڪري ڇڏيو. انهن لوڪ قصن ۽ موضوعن ۾ هن پنهنجي شاعريءَ جو مرڪز محور

۽ موضوع عام انسانن جي رهڻي ڪهڻي، ريتن رسمن، جذبن، احساسن، خيالن، خوابن، تصورن، تڪليفن، امنگن، ارمانن، خوشين، خوشحالين، بڪ ۽ بدحالين کي بڻائڻ سان گڏوگڏ سندن فطري سونهن ۽ حسناڪيءَ کي به دلچسپ ۽ دلپري رومانوي انداز ۾ پيش ڪيو آهي. تنهنڪري ان ڳالهه چوڻ ۾ ڪوبه هرج محسوس نه ڪرڻ گهرجي ته، سندس شاعريءَ جون اهي سڀئي خاصيتون ۽ خوبيون انگريزي ٻوليءَ جي هڪ اهم شاعر ۽ رومانوي تحريڪ جي بانيڪار وليم وردس ورث جي ان نڪتي جي حمايت ڪن ٿيون ته، ”هن وقت شاعري فقط بادشاهن، نوابن، اميرن ۽ جاگيردارن جي لاءِ نه آهي، هاڻي اهي زمانا ۽ ماحول گذري چڪا آهن، جڏهن ان هن جي پسند، ان هن جو مذاحيه ادب، ان هن جا موضوع ۽ زبان جا معيار ڪنهن به شاعر جي لاءِ هڪ رهنما ۽ اصول جو درجو رکندا هئا. هاڻي شاعريءَ جي ٻولي ۽ موضوع قلبن ۽ محلن مان نڪري بازارن، پارڪن ۽ عوامي ماڳن تائين پهچي چڪا آهن ۽ ان جو مقصد عوامي زندگيءَ جي موضوعن کي شاعريءَ جي روپ ۾ پيش ڪرڻ آهي.“ (4)

ان ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته، هن پنهنجي شاعريءَ جا سڀئي موضوع ۽ ڪردار پيڙهيل، مظلوم ۽ غريب طبقي منجهان چونڊي، انهن کي نه فقط هميشه جي لاءِ زنده ڪري ڇڏيو پر هن انهن عوامي ۽ آدرشي ڪردارن کي سنڌ جي عوام جي لاءِ هڪ آئيڊيل طور به پيش ڪيو آهي. ڇاڪاڻ ته، هن پنهنجي شاعريءَ ۾ مارئيءَ جي ڪردار کي حب الوطني ۽ قوميت جو استعارو بڻائي، ان وسيلي پنهنجي ديس ۾ رهندڙ مسڪين، مفلس ۽ لاچار ماروئڙن ۽ سانگيئڙن جي سماجي، ثقافتي ۽ معاشي حالتن جو نه رڳو هڪ پرپور عڪس پيش ڪيو آهي، پر هن ان وقت جي ٻن جابر ۽ ظالم حڪمرانن همير ۽ عمر سومري جي ظلم ۽ بربريت کي به سرعام وائڪو ڪيو آهي، گڏوگڏ هن پنهنجي حب الوطنيءَ ۽ محبت جو اظهار به ڪيو آهي، جيئن:

وَسَ چَرَن، ويڙه رهن، ڪنڊن هيٺ قرارُ
سوئي ساريم سومرا ! جو پائر جو پنهورُ
لٿو ڏهه ڏڪارُ عمر جو عنات چئي.
(مارئي 2_12)

هَگلَ مير هميرَ جي، جڏهن ٻڌائون
تنهين ويل ملير مان، ڪرجينون ڪنيائون
ان اوسيئڙي، عنات چئي، لڏ نه لڌائون
ڪنڊي ڪتيائون، جيڪي هُنن حياتي ڏينها.
(مارئي 3_12)

مارو مارَ مَ سومرا ! ماريو مال وٺين
آجائي جو عنات چئي، تون صاحب سڏ سڻين
هي بند لاه تنين، جي قيد نه ويٺيون ڪڏهن.
(مارئي 3_5)

هٿ ڪهاڙيون، ٻانهن ويڙهيون، چاري ڪام ڪٽڪ
(مارئي 1_14)

منان مَور نه وسرين، ساڻه جا سنگهار
چونديس حال پنهور.
(مارئي، وائي، ص: 139)

سسئي جيڪا ظاهر ۾ هڪ ڪٽيءَ جي ڌيءَ هئي، پر ميمين عنات
سندس ڪردار کي همت، حوصلي ۽ جدوجهد جي علامت بڻائي، نڀل ۽
ڪمزور انسانن ۾ پنهنجي منزل ۽ مقصد جي حاصلات جي لاءِ هڪ
خاص قسم جو جوش ۽ جذبو اڀارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. جيڪا
پنهنجي مستحڪم ۽ مستقل ارادي سان پنهنجي پنهنون کي ڳولڻ
خاطر ٻرپڻ ۽ بيابانن ۾ اڪيلي سر نڪري پوي ٿي، ۽ انهيءَ مسافت
کي ئي هوءَ پنهنجي دل جو اصل سڪون ۽ راحت سمجهي ٿي، جيئن:

ڏونگر اُتانهاڻ، تنهان اُتاهيون لڪيون
اُڪنڊ آريچن جي، سرتيون! آءُ نه سهان
واقف نه وڻڪار جي، رهان ڪي ڪيچ وهان
پر جي پير لهان، ته رڙهڻ راحت پانئيان.
(ديسي 4_8)

يا وري هي بيت ڏسو:

ائين جي ويڻ واريون، وڃو سڀ موٽي
ڪانه هلندي ڪيچ ڏي، ڪرهو م ڪوٽي
پوءِ م ويڇوٽي، اسان سين عنات چئي.
(ديسي 4_5)

سهڻي هڪ ڪنڀار جي ڌيءُ آهي، جيڪا پنهنجي وفاداريءَ کي
نياڻڻ جي لاءِ هن سماج جي ظلم ۽ ڏاڍ کان تنگ ٿي، ان جي فرسوده
ريتن، رسمن ۽ رواجن کان منهن موڙي، بغاوت جون نعرو هڻي ٿي. جيڪا
پنهنجي محبتي ميهار سان ملڻ جي لاءِ درياھ جي دهشت، ڪُن جي
گڙڪن ۽ لهرن جي لالائيءَ کان به نٿي ڊڄي. هيٺين بيت ۾ ڏسو ته،
مبين شاه عنات سندس ثابت قدمي کي ڪهڙي ريت نهايت ئي
خوبصورت ۽ دلچسپ رومانوي انداز ۾ پيش ڪري ٿو:

گهڙي انهي گهيڙ تان، جتي لهر لالائي
ڪنبي ڪين ڪُنن ۾، توڙي گهيڙن گهيريائي
هيس سڪ، سيد چئي، جهن لڙئون لنگهائي
مولي ملائي، محبتي ميهار کي.
(توڙي 1_5)

يا وري هي بيت ڏسو:

هوءَ جا ٻري باه، منهن مِهَارن جي
اڪيون اُن اُها، اچن ڪُن ڪپينديون.
(توڙي 2_9)

تنهن کانپوءِ هڪ غريب ۽ مسڪين مهاڻي چوڪريءَ (نوري) جي سونهن ۽ سندرتا سان ڪينجهر جي ڪا به راڻي برميچي نٿي سگهي، تماچي جهڙو بادشاهه به سندس خوبصورتِي جو متوالو ۽ مجنون بڻجي، ٻانهين سان گڏجي کيس مورچل (مور جي ڪنڀن مان ٺهيل ونجڻو) پيو هڻي. رومانس سان ڀريل اهڙي خوبصورت منظر کي ميين شاه عنات پنهنجي شاعريءَ ۾ اهڙي ته خوبصورت انداز سان پيش ڪيو آهي، جو ان جو سمورو محاکاتي ۽ احساساتي عڪس پڙهندڙ جي ذهن تي تري اچي ٿو ۽ هڪ لطف اندوز رومانوي احساس پيدا ڪري ٿو:

جهڙي سونهن سندياس، تهڙو ڪينجهر ۾ ڪين پئو
ڏول تنهين جي سين، راڻيون اچن نه راس
مورچل پاڻ مٿاس، اُيو تماچي هڻي.
(ڪاموڏ 1_3)

يا وري هي وائي ڏسو:

تئي من موهيو ڄام
جوسونهن سين ۾ روتري گندري
تي من موهڻو ڄام
(ڪاموڏ، وائي، ص: 298)

ليلا پنهنجي وَرُ چنيسر کي لالچ ۽ لوپ سبب وڃائي ويهي ٿي، جنهن تي ميون شاه عنات کيس چنيسر جي آڏو آڙيون ۽ نيازيون ڪرڻ جي لاءِ زور ڀريندي چوي ٿو:

ڪارون آڙيون، ڪانڌ کي ته به روئي ريجهاڻيج
سوڀي! تون سهاڳ سين کي، پوري! ڀرم ڏيج
ليلا! ليلاڻيج، اٿئي ماڳ منت جو.
(ليلا 1_6)

يا هي بيت ڏسو:

سوڀي! سڪينءَ، سيد چڻي، سي ليلا ڇڏ ڇيلا
پاڻي پاند ڳچيءَ ۾، چئج وڌ تون وسيلا
ڪانڌ ڪوڏيو تن جو جن کي صبر سبيلا
منهنجا ڪرت قليلا، تون دوس آهيين داسٽا.
(ليلا 1_7)

مومل جي محبت ۽ مجاز جي خوشبوءِ ڪيترن ئي ديوانن کي
مدهوش ۽ مست بڻائي ڇڏيو. تيل ڦليل تيل سندس واسينگ جهڙا وار
گلن جي نازڪ پتڙين جهڙو سندس بدن، سندس نازڪ، نفيس ۽
خوبصورت پوشاڪ، عطر، عنبير ۽ مُشڪ سان معطر سندس باغيچن
۽ بنگلن جي سرهاڙ، نه ڄاڻ ته ڪيترن جي مت ڪسي ڇڏي، ميان شاه
عنات اهو سمورو خوبصورت رومانوي منظر ڪجهه هن ريت ”سر مومل
راڻي“ ۾ پيش ڪيو آهي:

باغ، باغيچا، بنگلا، راڻيون جت رَمَن
اوئس اُپريو عنبرين، ڪَر ڪهڻيون ٿيون ڪَوَن
اُتان ئي عنبير جا، چٽا ٿا چُلَن
عاقل ڪي اچن، ڪاهي انهيءَ ڪاڪ تي.
(مومل راڻو 1_8)

يا وري هي بيت ڏسو:

راڻو ريجهايو جيڏين، سڙ پٺن سندا پار
ڪن سينگار سيد چڻي، وجهن هزاري هار
وار وسيهر اڳرا، مٿي ڪيس ڪپار
هئا ساڻو سوار ۾ مومل ماڻي مينڌري.
(مومل راڻو 1_3)

مطلب ته، ميان شاه عنات پنهنجي شاعريءَ ۾ انهن سڀني
رومانوي ڪردارن کي هڪ خاص مقصد ۽ ارادي تحت سڀني

شاعرن کان الڳ هڪ منفرد ۽ نرالي انداز سان پيش ڪيو آهي، جنهن جو مقابلو دنيا جي ڪنهن به شاعر سان نٿو ڪري سگهجي. ڇاڪاڻ ته هن پنهنجي فنڪارانه صلاحيتن جي بنياد تي انهن سڀني رومانوي قصن ۽ داستانن کي هڪ الڳ ۽ جداگانہ صورت ۾ پيش ڪيو آهي. جيتوڻڪ شاه لطيف به انهن سورمين کي هڪ خوبصورت رومانوي انداز ۾ پيش ڪيو آهي، پر اهو گهڻي قدر تمثيلي ۽ علامتي انداز ۾ آهي، پر مِئين شاه عنات جو انداز بيان شاه سائين کان نه رڳو يڪسر مختلف ۽ الڳ آهي، پر اهو حقيقت ۽ اصليت تي به محيط آهي.

فطرت نگاري:

فطرت پرستي به رومانويت جو هڪ اهم ۽ بنيادي پهلو آهي. ڇاڪاڻ ته، يورپ جي سڀني رومانوي شاعرن جو اصل مقصد انسان کي فطرت جي قريب ۽ ويجهو آڻڻ هو. جنهن جي لاءِ فطرت جي پوڄاري وليم ورڊس پنهنجي سريلا گيت جي مهاڳ ۾ لکيو آهي ته: ”انسان ۽ فطرت پاڻ ۾ هڪٻئي سان جڙيل آهن.“ (5)

اهوئي سبب آهي جو وليم ورڊس ورث پنهنجي سموري حياتي ان جي فطرت جي دلڪش منظرن جا گيت ڳائيندو رهيو ۽ فطرت جي خوبصورت نظارن کي هميشه پنهنجي شاعريءَ جو پسنديدہ موضوع به سمجهندو رهيو. فطرت جو پوڄاري فقط وليم ورڊس ورث ئي نه هو بلڪ ڪالرج، رابرٽ سائوٿي، ڪيٿس ۽ گولڊ سِمت جهڙا شاعر به فطري خوبصورتين ۽ حسناڪين جا سڄا پڇا عاشق هئا. فطرت نگاريءَ جي حوالي سان سنڌ جي هن حسناڪ شاعر مِئين عنات جي شاعري به پنهنجو مت پاڻ آهي، ڇاڪاڻ ته هن پنهنجي آس پاس موجود فطرت جي ڪيترن ئي شاهڪار منظرن کي دلچسپ ۽ دلربا انداز ۾ پيش ڪيو آهي، ائين محسوس ٿئي ٿو ته، جڏهن هو وليم ورڊس ورث وانگر فطرت جو پوڄاري هجي ۽ فطرت سندس واسطي، نه رڳو

اتساه ۽ جذبي جو ذريعو آهي، پر اها هن جي نظر ۾ ڪيترن ئي مايوس ۽ مرده دل انسانن جي لاءِ سندن زخمن کي پريندڙ ۽ دلين کي زنده ڪندڙ به آهي. شاه عنات جي شاعريءَ ۾ ملندڙ فطرت جو هر هڪ منظر ۽ نظارو نهايت سهڻو ۽ سندر آهي، هن جي شاعريءَ ۾ موجود سج، چنڊ ۽ تارا، قطب، ڪتيون ۽ ڪوهي نارا، پنهنجي ديس جا دڳ ۽ چارا، واهڻ وستیون، موج ۽ مستيون، وڻ ۽ ٻوٽا، گل ۽ ڦل، ٿر، ٻر، راتو جهر جهنگ، جهوپا، ڦرڦل، ڦوٽا، عطر عنبير، تڙ ترايون، جبل جون لاهيون چاڙهيون، درياهه جي دهشت، سمنڊ جون لهرون، ڪڪرن جي ڪارونپار ڪنوئين جي چمڪار گوڙن جي ڌڌڪار تارن جي تنوار مورن جي ڪيڪار چچ، چوڙ ۽ چاچري جي چمڪار هر پاسي تڙندڙ ڪڙندڙ قسمن قسمن، رنگ برنگي، گاهه و گلزار عجيب و غريب خوشبو ۽ هڪڪار اڏامندڙ پکين جا ولر، چرندڙ ڦرندڙ مينهن جا وڳ، اٺن جون قطارون ۽ پڪرين جي ڌڻن وغيره جهڙا خوبصورت فطري نظارا جڻ ته سندس شاعريءَ جي سونهن، سندر ۽ سينگار بڻيو بيٺا آهن. انهن سڀني فطري نظارن جو احساساتي ۽ عڪسي جهڙا قاريءَ جي ذهن تي هڪ خوبصورت جمالياتي ۽ رومانوي عڪس پيدا ڪري ٿو جنهن کي ڇهڻ سان نه رڳو خيالن ۾ هڪ نئون بدلاءُ اچي ٿو پر سندس جذبن ۽ احساسن ۾ به هڪ نئين هلچل ۽ تحرڪ مچي پوي ٿو. جيڪڏهن ڏسجي ته، فطرت جي حوالي سان ميان شاه عنات جي شاعريءَ ۾ سُر ڪنڀات، مارئي ۽ سارنگ وغيره جهڙا سُر فطري لذت، نزاڪت ۽ نفاست سان ڀرپور آهن. سُر ڪنڀات ۾ ميان شاه عنات کي ”فطرت جي هر منظر ۾ پنهنجي محبوب جي سونهن جهاتيون پائيندي نظر اچي ٿي.“ (6)

سندس محبوب جي اها فطري سونهن ۽ سوپيا، فطرت جي خوبصورت ترين شين کان به مٿانهين آهي:

چوڏهيون ڏاڻي چوڏهيون، توڻي چنڊهي سين تارن
پون پات نه سي پسان، جي سندا سپيرين

اوئس آنتُ، عنات چئي، منهن ۾ محبوبن
جهڙا ڏينهن ڏسن، راتيون ٽيهي رنگ ۾.
(ڪنڀات 1_2)

مٿين بيت ۾ ميون عنات فطرت جي آفاقي علامتن جهڙوڪ؛ چنڊ
۽ تارن کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته، اي چنڊ! جيڪڏهن تون پنهنجي
سڀني تارن سان ملي ڪري، چوڏهن چاندوڪيون به ٺاهين، پر پوءِ به
منهنجي پرين جي صورت جا خد و خال، ان جي خوبصورتِي ۽ حسن
جي ڳالهه اڃا ئي پي آهي. هو جهڙو ڏينهن جو آهي، تهڙو ئي سندس
رنگ ۽ روپ رات جو به آهي.
يا وري هي بيت ڏسو:

چنڊ قطب ۽ ڪٽيون، سانجهي سائيرا
ڏيا ڏيهه ڏٺين جا، مٿان موچارا
سونهن ٿا، سيد چئي، نور تجلي تارا
سجڻ سوپارا، پيڇ پني گهر آيا.
(ڪنڀات 1_4)

چنڊ، قطب ۽ ڪٽين سان سانجهي ويلي اڀرندڙ ستن تارن جي
فطري سونهن جو عڪس ته هڪ پاسي، پر پرهه ڦٽي جو ٿڌي هير ۾
سجڻ جو اچڻ قاريءَ جي ذهن کي نه رڳو تخيل جي خوبصورت دنيا ۾
وٺي وڃي ٿو بلڪ سندس سامهون هڪ شاهڪار ۽ شاندار
احساساتي ۽ رومانوي منظر به پيش ڪري ٿو. ان کان علاوه مبین عنات
پنهنجي شاعريءَ ۾ سموري انسانذات کي پيار، پریت ۽ ڀاپوه سان
گڏجي رهڻ جو سبق به ڪمال آفاقي علامتن ذريعي هن ريت ڏنو آهي:

ڪٽيون رتيون پاڻ ۾، منجهن ناه ڪپت
سڪو سڀ، سيد چئي، ٽني ڪنان هت
ڳوڙهيون ڳوڙهي پٽ، هميشه هيڪانديون.
(ڪنڀات، 1_14)

اهڙي طرح سُر مارئي ۾ ڏسجي ته، ميين شاه عنات ڳوٺاڻي زندگيءَ جي فطري ماحول سان ڀرپور مينهونگي جي موسم ۾ ٽڙندڙ مختلف قسم جي گاهن، چراگاهن ۾ چرندڙ ٻڪرين، رڍن ۽ ڍڳن، ڏٺ ميڙيندڙ عورتن، پونگين ۽ جهوپڙين ۾ رهندڙ پورهيت پنهورن جي فطري رنگن ۽ سُرنگن جي رومانوي عڪاسي ڪرڻ سان گڏ مسڪيني ۽ مفلسي جي حالت ۾ رهندڙ بيوس ۽ لاچار سانگيڙن ۽ جهانگيڙن جو دل ڏکونيندڙ منظر به پيش ڪيو آهي. هيٺين بيت ۾ ڏسو ته، هن ڪيئن نه ماروئڙن جي عام زندگيءَ جو هڪ خوبصورت نقش چٽيو آهي:

ڪين آئين، ڪين چاڙهين، ڪين واڻين کڻن
قوت ڪڪائون سومرا، پاتائون پٿن
عمر! آهراريءَ جا، سنيوڻا سٿن
تن جا ڏڏن ڏيل نپايا، پلاءِ تان نه پڇن
دور دو پيازا اڳهين، اگر ڏونه نه اچن
عادت ناهن آس جي، اُست آڪوري پين
ڪانا قيد ڪوٺيون، ڏک م ڏيکار تن
شال سدا سک وسن، الاهي عنات چئي.
(مارئي 1_10)

ٿر جهڙي راڻي، رڃ ۽ صحرا ۾ جڏهن مينهن وسط کان پوءِ هر پاسي مختلف قسم جا گاهه ڦٽندا آهن تڏهن سڄو ٿر ڄڻ ته هڪ بُر جو ڏيک نه، پر خوشبوءِ ۽ هڳاءِ سان معطر زرخيز ۽ سرسبز جنت الفردوس جو منظر پيش ڪندو آهي. ميون شاه عنات اهڙي ئي قسم جو هڪ رنگين ۽ سهڻو تصويري عڪس هيٺين بيتن ۾ ڪجهه هن ريت پيش ڪري ٿو:

ڪِهه، ڪوڙي، ڊه مڪڻي، جت ڳاڱيون ڳم ڳنڍير
پيريو پُڙت، پڇتي، ميڙين منجهه ملير

هَلُرو لُڙو لنب، لاڻي، هنجن واچوڻو ويڙ
ديهي، ڍامڻ، ڍڪڻي، ڪاڻو ڪرت، ڪريڙ
سڻ، سيارچ، ساڏوهيون، ساريان منجهه سرير
تن کي واحد مينهن وسائيا، ٿاهرڻا ٿر ڏير
سيد چئي، ساڻيهه جي گهر ڪٿيرين ڪير
ثابت رکي سير، پرچي اوڙ پنهور سين.
(مارئي 1_9)

گاهن گلزاريون ڪيون، جهنگين مورڻا جڻ
(مارئي 2_18)

جهڙي گس گسن جي، تهڙو تان عنبير.
ساريان موڪ ملير

(مارئي، وائي ص: 149)

وليون چڙهيون وڻن سر، موئن سڳندي ڇت
(مارئي 2_2)

سونهن سبز سيد چئي، ٻونگر مٿي ٻوه
(مارئي 2_19)

مٿين بيتن ۽ وائين ۾ ڏسجي ته، ميين شاه عنات مينهونگيءَ جي موسم ۾ ڦٽندڙ مختلف قسم جي گاهن بابت پنهنجي پڙهندڙ کي نه رڳو ڄاڻ فراهم ڪري ٿو پر گڏوگڏ هو فطرت جي شاهڪار منظرن ۽ مظهرن جي من موهيندڙ ۽ متاثر ڪندڙ منظرڪشي نهايت ئي نازڪ، نفيس ۽ سهڻي اندازِ بيان سان جمالياتي ۽ رومانوي انداز ۾ پيش ڪري ٿو. جنهن مان اهو ثابت ٿئي ته، ”شاه عنات جي شاعريءَ جي اک فقط سٺي ڪئميرا نه، پر رنگين پڻ آهي.“ (7)

اهڙي طرح سُر مارئي وانگر، سُر سارنگ ۾ به ميين شاه عنات سانوڻ جي مند ۾ وسڪاري کانپوءِ، پنهنجي ديس ۾ آيل خوشين ۽

خوشحالين کي بيحد خوبصورت ۽ وڻندڙ انداز ۾ پيش ڪيو آهي. جيئن سڄي آسمان تي ڪڪرن جي چائنجڻ، گوڙن جي گجڻ، کنوڻين جي چمڪڻ، تازي جي تنوارڻ، هارين جي هر سنپارڻ، سنگهارن جي سرهي ٿيڻ، ترائين جي تار ٿيڻ، نئين جي اٿلڻ ۽ وڻن ٽڻن جي ڌوڄڻ سان خوشبوءِ ڀريو ماحول پيدا ٿيڻ ۽ اهڙي خوشگوار موسم ۾ وري پرين جي ملڻ سان سچ پچ ته فطرت جي منظرنگاريءَ جو هڪ اهڙو حسين ۽ حسناڪ رومانوي تصور جنم وٺي ٿو جيڪو نه فقط قاريءَ جي جذبن، احساسن ۽ ڪيفيتن ۾ ڪيترائي ئي نوان رنگ ۽ روپ پري ٿو پر سندس روح کي هڪ نئين تازگي ۽ توانائي به بخشي ٿو. اهڙي قسم جو خوبصورت ماحول سُر سارنگ جي بيتن ۾ ڪجهه هن ريت ملي ٿو:

تازي ڪي توار پيهل پتو هيون
هارين هر سنپاڻيا، سرها ٿيا سنگهار
لاهيين ڏک ڏاتارا! الاهي عنات چئي.
(سارنگ 1_1)

يا هي بيت ڏسو جنهن ۾ آسمان تي چائنجي ويل اڇن ڪڪرن جي ڪڍ ڪڍ شروع ٿيڻ، مٿان وري ٿوري دير ۾ ڪارن ڪڪرن جو اوڙڪون ڪري وسط ۽ وري اهڙي خوشگوار ۽ خوبصورت فطري ماحول ۾ ميئن شاه عنات جو پنهنجي محبوب کي ڏسڻ ۽ ساڻس ملڻ جهڙو تخيل ۽ رومانس سان ڀريل ميٺ ۽ محبت وارو منظر، قاريءَ جي ذهن تي هڪ دلڪش ۽ دلفريب رومانوي ڪيفيت طاري ڪري ڇڏي ٿو:

اڇا انبر انبرين، بوندون بس نه ڪن
ڪارا گگر گور پي، وسڪاري وسن
سانوڻ مند، سيد چئي، اڪيون پي پسن
جي محب منهنجي من، سي مينهن مونکي ميڙڻا.
(سارنگ 2_7)

مجموعي طور جيڪڏهن ڏسجي ته، مِئين شاه عنات جي شاعريءَ ۾ اهي فطرت نگاريءَ جون جهلڪون فقط انهن ٽن سُرَن تائين محدود ناهن، بلڪ سندس شاعريءَ جي هر هڪ سُر ۾ ڪنهن نه ڪنهن بيت يا وائي ۾ ڪونه ڪو فطري منظر ضرور ملي ٿو. جيئن سُر ڏهر ۾ هي بيت ڏسو ته، نون ڦٽندڙ گلڙن جي نازڪ پتڙين ۽ مُڪڙين مٿان پونرن جي واس وٺڻ واري فطري منظر کي ڪهڙي ريت هوباريڪ بينيءَ سان پنهنجي مشاهدي هيٺ آڻي، تخيل سان ڀرپور هڪ بيحد خوبصورت جمالياتي ۽ رومانوي منظر ۾ پيش ڪري ٿو:

پلي ڪي پونرن، جي واس وٺڻ آيا
تني ڪي ڪونرن، ڏنا هنڌ هنيين ۾.
(ڏهر 3_1)

يا سُر ڪلياڻ ۾ سندس هي بيت ڏسو جنهن ۾ هو فطرت جي منظرنگاري ڪندي، ڏسو ته ڪهڙي نه فنڪارائي انداز سان پنهنجي مالڪ حقيقي جي بيشمار فطري نعمتن جو شڪريو ادا ڪري ٿو:

سائر لهريون، ريڄ وٺ، جيئن سي پکين پڪ
وڏا وٺ ويڙين ۾، ڪير ڳڻيندو ڪڪ
اونهون ڏيهه عظيم جو پييم تان نه پرڪ
تهان مٿي لڪ، آن پال پلي جا پائڻيان.
(ڪلياڻ 1_2)

مِئين عنات پنهنجي شاعريءَ ۾ فطرت جي لطف اندوز ڪندڙ ۽ وڻندڙ نظارن سان گڏ فطرت جي انهن منظرن کي پڻ پيش ڪيو آهي، جن ۾ فقط پوائتو ۽ پيانڪ فطري ماحول ملي ٿو:

اُونهان، گُونهان، گهائيون، جت آڏا جاڏا لڪ
زهري، بحري، باز برن ۾ چلڻو پائين چڪ
نيون، نڪون، نوندڙا، جت اڙلون آما آڪ

منجهان اُڪند، عنات چڻي، هلي ڪارڻ حق
جت جهولا لڳن جهڪ، اُت ڦيرج واڳ فقير تي.
(ديسي 2_7)

بريٽ بيابان، چوڌاري جبل جا لڪ ۽ لڪيون، گهاٽا وڻ، گُرڙ
زهريليون بلائون ۽ بحري باز ۽ مٿان وري انساني جسم کي ساڙيندڙ
گرم جهولن وارو فطري منظر، جنهن ۾ ڪابه نزاڪت ۽ نفاست
ڪونهي، پر مِپين شاه عنات فطرت جي اهڙن منظرن کي به دلچسپ
نموني پنهنجي شاعريءَ جي اظهار هيٺ آندو آهي. اهڙي طرح سندس
شاعريءَ ۾ فطرت نگاريءَ جا پيا به ڪوڙ سارا فطري منظر ۽ مظهر موجود
ملن ٿا.

رومانس ۽ تخيل:

رومانس به رومانوي فڪر جو هڪ اهم ۽ خاص موضوع آهي.
ڇاڪاڻ ته، پيار ۽ محبت هر انسان جو هڪ فطري جذبو ۽ احساس
آهي، جنهن کانسواءِ سندس زندگي بي معنيٰ ۽ بي مقصد آهي.
رومانوي شاعرن جي نظر ۾ اهو رومانس ئي آهي، جيڪو انسان جي
زندگيءَ کي هڪ نئون رنگ ۽ روپ بخشي ٿو اها حقيقت آهي ته،
انساني زندگيءَ جي ان رومانس ۾ گهڻي قدر هڪ خوبصورت تخيل ۽
تصور جو عنصر شامل هوندو آهي، مِپين شاه عنات جي شاعريءَ ۾
رومانس ۽ تخيل جو هڪ بهترين امتزاج ملي ٿو. جنهن ۾ هڪ پاسي
سندس عشق ۽ محبت جي جذبن، احساسن ۽ ڪيفيتن جي شدت
آهي ته، ٻئي پاسي سندس خيالي پرواز ۽ بلندي به ڏسڻ وٿان آهي.
سندس نظر ۾ پنهنجي محبوب جو مقام ۽ مرتبو فطرت جي سڀني
آفاقي شين جي خوبصورتيءَ کان اعليٰ ۽ افضل آهي:

سج سڀاڻي جا ڪري، تهڙي لائِي لڳن
پلڪ پريان جي نه پاڙيان، چنڊ اڳي سين تارن
شمس سهاڻي اڳرو منهن ۾ محبوبن

ڪئين قنديلن اڳري، پيشاني ڀرين
هيءَ جو جلوو جوت سندن تنهن تان ڪوڙين قربانيون ڪريان
(ڪنڀات، 1_13)

يا وري هي بيت ڏسو:

چيو تاري جو ڪري، آيو چنڊ چڙهي
بيٺو اُت آڙي، پسي پيشاني ڀرين جي.
(ڪنڀات، 1_11)

جيڪڏهن ڏسجي ته، دنيا جي ڪيترن ئي شاعرن پنهنجي
محبوب جي حسن کي فطرت جي آفاقي اهڃاڻن جهڙوڪ: سج، چنڊ ۽
تارن جي خوبصورتيءَ سان ڀيٽيو آهي، پر ميان شاه عنات جي نظر ۾
سندس محبوب جي سونهن ۽ سندر تا هر صورت ۾ انهن آفاقي علامتن
۽ تشبيهن کان مٿانهين ۽ مٿڀري آهي. ۽ اهڙي قسم جو تخيل ۽
رومانس سان ڀرپور جمالياتي ۽ رومانوي تصور سنڌي شاعريءَ ۾ سڀ
کان پهرئين ميان شاه عنات جي ئي ميراث آهي.

ڏٺو وڃي ته، دنيا جي اڪثر شاعرن ۽ شاعرائن پنهنجي
محبوب تائين ڪوئي پيغام پهچائڻ جي لاءِ ڪانگ، ڪبوتر يا
ڪنهن ماڻهو کي قاصد بڻايو آهي ۽ اهڙي قسم جي روايت کي
برقرار رکندي، ميان شاه عنات به پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪانگ کي
ئي قاصد بڻائي ٿو پر سندس اهو انداز بيان ڪيترن ئي شاعرن کان
منفرد ۽ مختلف آهي:

مدن سر ميان! ڪڇاڙو ڪانگ لئين
مڪڻ ماڪي مصري، ڏيهارئون ڏيڻ
جي هرن منجهه هنيڻ، سي توڏا ڏيکار مون.
(ڀورب 2_8)

مٿين بيت ۾ ڏسو ته، ميان شاه عنات ڪيڏو نه نازڪ خياليءَ وارو
تصور پيش ڪري ٿو جنهن ۾ محبوب جي ديدار خاطر ڪانگ کي

مڪڻ، ماڪي ۽ مصري ڪارائڻ وارو رومانوي تصور بي مثال ۽ شاهڪار حيثيت جو حامل آهي. جڏهن اهو ڪانگ محبوب جي پار تان موٽي واپس اچي ٿو تڏهن مبین شاه عنات جي ڪيفيت ڪجهه هن ريت ملي ٿي:

اتانئين ٿي آئيو ڳالهيون ڳات پري
مون سين مان نه ڪري، سڄيون سپرين جون.
(جيتري 1_4)

مبين عنات پنهنجي شاعريءَ ۾ فقط ڪانگ کي ئي قاصد ناهي بڻايو بلڪ چنڊ کي به هو پنهنجو قاصد بڻائي ٿو. هيٺين بيتن ۾ ڏسو ته، هو ڪهڙي ريت چنڊ سان مخاطب ٿي، پنهنجي دل جو حال احوال اوري ٿو ۽ کيس پنهنجي محبوب جو عڪس ڏيکارڻ جي لاءِ ڪيتريون نه منتون ۽ ايلاز ڪري ٿو:

چنڊ ! تنهنجي اِيءِ، مونکي آهي من ۾
اوڻو اتر سپرين، ڪين مَرَبو سِي
جي جڙيا منجهه جِيءِ، سي ڏسي تون ڏيکار مون.
(سُر ڪنڀات، 1_6)

يا هي بيت ڏسو:

چنڊ ! تنهنجي بات، مونکي آهي من ۾
الله لڳ، عنات چئي، تون اچو منجهه رات
تن جنهين جي تات، سي ڏسي تون ڏيکار مون.
(سُر ڪنڀات، 1_7)

جڏهن ته، سڀ کان وڏي حيرت انگيز ڳالهه ته اها آهي، جو هن سج کي به پنهنجي پرين جو قاصد بڻايو آهي:

راتيون باتيون چنڊ سين، مڃيائون سڪائون
پرھ جو پانڌي پڇان، اُڪنڊي آئون

سجَ سونھارا، سيد چئي، خبر ڏجاءون
هت آھين اُتاهون، هُتِ تو ڀسين ڀرينَ کي.
(ڪنڀات 1_3)

ان ڳالھ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته، فطرت جي ٻن شاھڪار
آفاقي علامتن جهڙوڪ: سج ۽ چنڊ کي قاصد بڻائڻ وارو تخيل سان
ڀرپور هڪ خوبصورت رومانوي تصور به هڪ انوکي ۽ غير روايتي
انداز ۾ سڀ کان پهرئين مِیَین شاھ عنات جهڙي عظيم شاعر ئي پيش
ڪيو آهي.

ميون شاھ عنات پنهنجي شاعريءَ ۾ فقط سج، چنڊ ۽ ڪانگ سان
ئي رومانوي انداز ۾ مخاطب ناهي ٿيو بلڪ هن جو ڪرهي، ڪنڊي ۽
ڪڪر سان مخاطب ٿيڻ به ڪمال آهي! جنهن ۾ هو چانگي کي
نھايت ئي رومانوي انداز ۾ مخاطب ٿي چوي ٿو ته:

ڪامون سه مَ ڪرها! باننا ڪيم هٿاءِ
الله لڳ، عنات چئي، وڪ وڌندي ڀاءِ
ڀرين سي پرچاءِ، جن وڏوڻي وره ٿئا.
(ڪنڀات 3_2)

جڏهن چانگي جي نظر سندس محبوب جي جلوي ۽ جمال تي
پوي ٿي تڏهن سندس تڙپ ۽ تانگهه به ڏسڻ وٽان آهي! هيٺين بيت ۾
ڏسو ته، هن ڪهڙي نه رومانوي ۽ احساساتي انداز ۾ سندس عشقيه
حالت کي بيان ڪيو آهي:

پيشانيءَ ۾ ڀرين جي، چانگي رکيو ڇت
نيٺ چٽايو نٿ، اُڀو اوڏاهين اُسري.
(ڪنڀات 3_5)

اهڙي طرح ”سُر ڏهر“ ۾ هو ڪنڊي سان به نھايت ئي نرم نفيس ۽
ناصرحاط انداز ۾ ڳالهائيندي چوي ٿو ته:

ڪنڊا تو ڪيهي ڪئي، پر پونءِ منجه ڀرت
ريءَ ساڻه، سيد چئي، ڪينءَ گهارين هت
نگاه ڪج نرت، متان وڌي ڏينئي واڙ ۾.
(ڏهر 1_1)

هيٺين بيت ۾ ڏسو ته، هو ڪهڙي نه رومانوي انداز ۾ بادل سان
پنهنجي اندر جو حال احوال اوري ٿو:

بادل وسڻو وسڻ، تو وڻي وسڻ ٿئي
اچڻا جي، عنات چئي، رات تنين کي رُس
وڃ نه سڪي گاه کي، رڃ نه لڳي ڪس
نيٺ پسندا پَس، وسڻ ته ورن سپرين.
(سارنگ 2_3)

مٿين بيتن مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته: هو پنهنجي شاعريءَ ۾
مخصوص شين بجاءِ عام شين کي وڌيڪ اهميت ڏئي ٿو
جيڪا ڳالهه ڪيس هڪ رومانوي شاعر هجڻ طور وڌيڪ نمايان
ڪري ٿي.

جيڪڏهن ڏسجي ته: ڪڏهن ڪڏهن هن کي خوابن جهڙي
خوبصورت ۽ تصوراتي دنيا ۾ به سندس پرين جو ديدار ٿيو وڃي، ڏسو
ته هن ڪهڙي نه موهيندڙ انداز ۾ پنهنجي تخيل ۽ رومانس سان ڀرپور
ان رومانوي ڪيفيت جو اظهار ڪيو آهي:

لتاڙيو لوڪ کي، وڃيو پرين پسن
مون تي اڪڙين، وڏا ٿورا لائيا.
(آسا 1_11)

۽ جڏهن اهو پرين سندس اڳڻ تي هلي اچي ٿو ته، پوءِ مٿين شاه
عنات جي خوشيءَ واري ڪيفيت به ڏسڻ وٽان آهي، هو پنهنجي پنهي
اڪڙين کي پنهنجي پرين جي نازڪ ۽ نفيس پيرڙن جو وڇاڻو بڻائي،
ڪيس پنهنجي پنهي اڪڙين جي تارن ۾ ويهاري ٿو:

تارا اوتارا، ونيون وچاڻو پرين جو
سيئي اڱڻ آيا، جي جي جا جيارا
پسي پيارا، اکين آسون پنيون.
(ڪنيا 1_1)

مٿي ڏنل بيت مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته، پنهنجي محبوب جي لاءِ اهڙي قسم جو شاهڪار ۽ شاندار رومانس ۽ تخيل سان ڀرپور رومانوي تصور فقط مبین شاه عنات جهڙو شاعر ئي تخليق ڪري سگهي ٿو. هن پنهنجي شاعريءَ ۾ رومانس جي حوالي سان عورت جي سونهن ۽ سينگار، سندس دلفريب ۽ دلڪش نگاهن ۽ ادائن کي به ڏاڍي اثرائتي ۽ مانائتي انداز ۾ پيش ڪيو آهي، جنهن ۾ خاص طور تي سُر مومل راڻو اهم آهي. ڊاڪٽر بلوچ مطابق: ”هن سُر جي ڪافي بيتن مان ثابت ٿئي ٿو ته، غالباً شاه عنات پهريون سنڌي شاعر آهي، جنهن عورت جي سونهن ۽ سينگار کي دل کولي ڳايو آهي ۽ سنڌي شاعريءَ ۾ مجازي شاعريءَ جو بنياد وڌو آهي.“ (8)

هينين بيتن ۾ ڏسو ته، هن ڪيئن نه مومل جي پيئرن ۽ سهيلن جي هارن سينگارن جي مختلف رومانوي رنگن جي امتزاج سان، سندن جوين جوانيءَ کي هڪ اثرائتي ۽ ملهائتي رومانوي انداز ۾ پيش ڪيو آهي:

گلبدن جون گجريون، آرم اوڍيائون
چوٽا تيل ڦليل سين، واسنگ ويڙهيائون
مشڪ محبت پاڻ ۾ لڳين لايائون
کوڏان پوتائون ڪڇڻان، سيل سنڌيائون
اهڙي پر عنات چئي، راڻو رانيائون
سوموتي ڪينءَ پاھون، جو وڃي ڪاڪ قرار ٿو.
(مومل راڻو 1_1)

يا وري هي بيت ڏسو:

لڏن ليمي لام وٽو پينگهون پٽ جون
اُتان ئي عنبير جا، اُڏمڻا عڏبان
ڍنگر ڍٽ ڪنڌين تان، اُنا پاڻو آڻ
چٽ چڱيرن آئي، ڪاهيائون ڪيڪان
اچڻو اجهورن ۾، ٿا بهڪن پور بهار
ڪوٽن تان ڪر ڪنيائون، ته ڪر نانگن جانڌان
آئي گام گمان، لٿا لوڏيڙن ڪي.
(مومل راڻو 1_7)

مٿين بيت ۾ ڏسو ته، ڪاڪ تڙ جي پدمئين جو ليمي جي لامن
تي، ريشم جون لوڏن ٻڏي جهوٽا ڪاڻ، ڪاڪ محل جي چئني پاسي
انهن جي عطر ۽ عنبير جي مٺي خوشبو جوڳهلجڻ، پاڻمرادو مينهن جي
ڦڙڦڙ شروع ٿيڻ، ڪيترن ئي جوڌن جوانن کي انهن نارين جي هٻڪار
اچڻ ۽ هڪدم اچي ڪاڪ تي مڙڻ، آخر ۾ نارين جو ڪين ڪوٽن کان
بيهي ڪنڌ مٿي ڪٽي ڏسڻ وارو نهايت ئي پُر ڪشش ۽ پُر لطف رومانوي
منظر ۽ تخيل فقط ميون شاه عنات جهڙو شاعر ئي پيش ڪري سگهي
ٿو. پر هن پنهنجي شاعريءَ ۾ فقط مومل جي مجاز کي پيش ناهي ڪيو
بلڪ هن ته مارئي ۽ نوريءَ جي حسن کي به ڳايو آهي! سُر مارئي ۾
جيڪڏهن ڏسجي ته، ميين شاه عنات مارئي جي حقيقي سونهن کي
ڳايو آهي، هن پنهنجي شاعريءَ ۾ مارئي جي ڪردار کي تمثيلي ۽
علامتي انداز ۾ ناهي پيش ڪيو بلڪ جيڪا شيءِ هن جي مشاهدي
مان گذري آهي، هن ان کي نهايت ئي سهڻي ۽ منفرد انداز ۾ پيش ڪيو
آهي، هن مارئي جي ٻانهن جي خوبصورتيءَ کي ڪنوڻ جي تجليءَ سان
پيٽ ڏني آهي:

ڪوٽي ٻانهون ڏي، لوڪان ليکي وڃڙي
(مارئي 3_17)

يا جڏهن هوءَ پنهنجا واسينگ جهڙا وار کولي لڳ ڀڳ ڀڄائي ٿي،
تڏهن سندس حسن آڏو سج جي تپش به جهڪي ٿيو پوي ۽ ڪنوڻيون به
حيرت ۾ پئجڻ وڃن، جيڪو به کيس ڏسي ٿو ته، اهو سندس مٿان پتنگ
وانگر ٻلهار ٿي پوي ٿو:

سِرُ ڏيو سِرُ جهوپڙين، اُڀي جوهي جوءِ
سا وڃون پسي و ماسيون، جا سونهن سنديامي هوءَ
اوهس پستو اُتھين، پتنگ سڀڪو پوءِ
جڏهن مارئي مٿو ڏوڙ، تڏهن سورج سونهن جهڪو ٿئي.
(مارئي 3_18)

يا وري هي بيت ڏسو:

سِرُ ڏيو سِرُ جهوپڙين، اُڀي جوهي زال
تھن جي لڱن تان لهي پيو ڪر لوئي پلوءِ لال
وڃون وسر آڻيون، ان آباڻي آھال
ڪامڻ ٿئي ڪھال، سورج جي شرماڻ جي.
(مارئي 3_19)

اهڙي طرح نوري جهڙي مهاڻيءَ جي سونهن ۽ سادگي، وقت جي
بادشاهه ڄام تماچي کي به محو ۽ مستغرق ڪري ٿي ڇڏي، سندس
ٻانهيون هر هر هن جي چهري کي ڏسڻ اچن ٿيون، سندس ٻنهي اکين
مراهڙي ته ڪا محبت جي مڻ آهي، جو انهيءَ سڀني کي مست ۽
مدهوش ڪري ڇڏيو آهي ۽ ان تي تماچيءَ جهڙي بادشاهه پنهنجا
سڀئي تخت ۽ بخت گهوري ڇڏيا آهن.

تخت، بخت، تڙ تماچي، نوري سڀ نون
نانءُ نيابت گندري، سڀني سونهن سمن
لکين لڀاڪا ڪٺا، ساري رات سڀن
ٻايون دايون تهن کي، اچڻو پير پڄن
ڪامڻ ڪام عنات چئي، تهن کي آهي منجهه اکين
(ڪاموڏ 1_1)

يا وري هي بيت ڏسو:

تمڙو ڪنجهر ۾ ڪين پئو جهڙي سونهن سندياس
مڏ، مياڻيون، مڪرا، مڙئي معاف ٿياس
ريس راڻين ڇڏئي، وهي ڪانه وٽاس
مورچل مٽاس، اڀو تماچي هڻي.
(ڪاموڏ 1_4)

مبين شاه عنات جي شاعري رومانس ۽ تخيل جي حوالي سان به سرشار آهي هن جي شاعريءَ جو هر پاسو ۽ پهلو رومانس ۽ تخيل جهڙين شاهڪار خوين ۽ خصوصيتن سان مالا مال آهي. جنهن مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته، هو حسن جو هڪ اهڙو مشتاق آهي، جنهن جي لاءِ حسن ئي سڀ ڪجهه آهي.

مقامي ٻوليءَ جو استعمال:

ارڙهين صديءَ ڌاري انگريزي ٻوليءَ ۾ رومانوي تحريڪ جي بانيڪار وليم ورڊس ورٿ پنهنجي لکيل هڪ اهم ڪتاب ”سربلا گيت (Lyrical Ballads)“ جي مهاڳ ۾ اهو واضح ڪيو هو ته، ”شاعريءَ جي زبان ماڻهن جي حقيقي ٻولي هجڻ گهرجي ۽ شاعر کي عام ماڻهن جي ٻولي استعمال ڪرڻ گهرجي“ (9)

ان ٻوليءَ بابت وضاحت ڪندي هن اڳتي لکيو آهي ته، شاعر کي هميشه اها ٻوليءَ استعمال ڪرڻ گهرجي، جيڪا سليس، سادي ۽ عام فهم هجي ۽ اها روزمره جي زندگيءَ ۾ ڳالهائي وڃي. پر شايد وليم ورڊس ورٿ کي اها خبر نه هئي ته، جن ڳالهين ۽ نڪتن کي هوبار بار ورجائي رهيو آهي، اهي سموريون فني ۽ فڪري خوبيون ته، لڳ ڀڳ ٽي سئو ورهيه پهرئين، سنڌي ٻوليءَ جي هن پهڳڻي شاعر مبین عنات جي شاعريءَ ۾ ته اڳ ۾ ئي موجود آهن. ڇاڪاڻ ته، جنهن وقت سنڌ جي شاعرن تي فارسي ۽ اردو ٻوليءَ جي خوش فهمي ۽ شهرت وارو پوت

سوار هو ۽ اهي مڪمل طور تي تخليقي حوالي سان فارسي ٻوليءَ جي فرسوده روايتن ۽ موضوعن جي قيد ۾ ذهني مفلوجيت ۽ احساس ڪمٽري جو شڪار ٿي چڪا هئا، اهڙي وقتاڻي ماحول ۾ ميين شاه عنات پنهنجي شاعريءَ کي سنڌي ٻوليءَ جي بچاءَ ۽ بقاءَ جي خاطر هڪ مضبوط ۽ سگهاري ڍال بڻائي، اهو ثابت ڪري ڏيکاريو ته، اها ڪيتري اهميت، افاديت ۽ حيثيت جي حامل آهي. هن پنهنجي شاعريءَ جي لاءِ اميرن، نوابن ۽ جاگيردارن جي درباريت کي ڇڏي، پنهنجي ديس جي عوامي ڪردارن، قصن ۽ موضوعن جي چونڊ ڪئي. هن پنهنجي ديس جي نج سنڌي ٻوليءَ ۾ پنهنجي ديس جي پيڙهيل ۽ مظلوم طبقي سان لاڳاپيل غريب ۽ مسڪين ماروڙن جي جذبن، احساسن ۽ امنگن کي پنهنجي اظهار هيٺ آندو. هن پنهنجي شاعريءَ ۾ انهن جي ڏڪن ۽ سڪن، مصيبتن ۽ مشڪلاتن، ايڏانهن ۽ اهنجن، خوشين ۽ خوشحالين جي ترجماني نهايت ئي سليس، سادي ۽ سهڻي اندازِ بيان ۾ ڪئي. هن نه فقط پنهنجي شاعريءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جو استعمال ڪري، ان جي اٿاهه لفظي ذخيري کي سهيڙيو آهي، پر پنهنجي قومي ۽ مادري ٻوليءَ سان عقيدت، محبت ۽ قوميت جي فطري جذبي جو هڪ واضح ۽ چٽو ثبوت به پيش ڪيو آهي. سندس شاعريءَ مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته، کيس سنڌي ٻوليءَ جي هر هڪ لهجي ۽ محاورن تي چڱي دسترس حاصل هئي، سندس شاعريءَ ۾ انهن سڀني لهجن ۽ محاورن جي رس چس، مناس ۽ ميناڄ ملي ٿو. هيٺ ڏنل بيتن ۾ انهن لهجن کي چڱي ريت پرکي ۽ پروڙي سگهجي ٿو:

اسان جي، عنات چئي، ڪٿين ڪا ڪريج
(ڪوهستاني)

پائر جي پيرن، آئين ڪو عرض ڪجاءِ
(ٿري)

لوڪان چڱي لڪ، جي هوءَ حضور حبيب سين.
(اتراڌي)

عدنان، عنات چئي، تنهنجي حاصل ٿئي حاج
(وچولويا معياري)

وڏا وڻ ويڙين ۾ ڪير ڳڻيندو ڪڪ
(لاڙي)

هو پنهنجي شاعريءَ ۾ ”جنهن قصي کي بيان ڪري ٿو ان کي فطري ويس ڍڪائڻ لاءِ لهجوبه ان علائقي جو استعمال ڪري ٿو جنهن سان ان قصي يا داستان جو تعلق آهي.“ (10) جيئن سُر مارئي ۾ هن اها ئي ٻوليءَ استعمال ڪئي آهي، جيڪا پورهيت طبقي سان لاڳاپيل هارين نارين ۽ ٽنارن جي ٻولي آهي:

سُڪي سوڪڙ ڪانبي ڪوڪڙ منهن ۾ مچر ماڪ
(مارئي 1_15)

سائون، سيارچ، مڪڻي، ساريان ساڻ هنيين
(مارئي 2_1)

ڪانگڙ جو گابن ڪي، مڙنٿان موچارو
(مارئي 3_6)

اُودا، گوندا، تنديا، ڦرڪڙا ۽ لار
(مارئي 1_12)

مٿين بيتن ۾ ”ڪانگڙ سائون، سيارچ ۽ مڪڻي“ جهڙا لفظ ته ٻهراڙي ۾ رهندڙ هر هڪ کڙمي سمجهي سگهي ٿو پر شهر جي ماڻهوءَ جي لاءِ اهي لفظ شايد نوان هجن! جڏهن ته؛ سوڪڙ (ڪچا پيرون)، ڪوڪڙ (پڪل پيرون)، اودا (ننڍا گوندا)، گوندا (پڪرين جا ڦر پورڻ لاءِ ننڍي قسم جا واڙا)، تنديا (پڪرين جي لاءِ ڊگها رسا يا گراها)،

فَرڪرا (پڪرين جا وڌا ڦر) ۽ لار (پڪرين جا کير پيا ڪ ڦر) جهڙا لفظ ته ٿر ۾ رهندڙ هر ڌنار ۽ پورهيت ماڻهو سولائيءَ سان سمجهي سگهي ٿو. اهڙي ريت ”سُر توڌي“ ۾ هو اهڙين شين جا نالا پنهنجي اظهار هيٺ ڪتب آڻي ٿو جيڪي بهڙارين ۾ رهندڙ مسڪين ۽ مفلس ماڻهو پنهنجي روزمره جي زندگيءَ ۾ کاڌي پيئي جي شين طور استعمال ڪندا آهن. حيرت ته ان ڳالهه تي آهي، جو هن انهن شين جو استعمال به اهڙي ته رومانوي انداز ۾ ڪيو آهي، جو ڪابه شيءِ ڪٿي ڪا ٻاڙي يا ڀرتيءَ جي محسوس نٿي ٿئي، بلڪ اڃا به پڙهندڙ کي مڱڻ ۽ مست ڪري ٿي. جيئن هيٺين بيت ۾ ڏسو ته، هن ڪهڙي نه پُرسوز ۽ نفيس انداز سان هڪ خوبصورت ۽ رومانويت سان ڀرپور پيرايي ۾ سمڙي جي عشقيءَ کي بيان ڪيو آهي:

مهاران مهي، ڪا جا پيتائين پريم ڪي
تمن سُرڪ سُرڪ مستان ڪئي، لڳيس ڏڏ ڏهي
تان تان تان نه رهي، جان پيرونه ڪيائين پاڻ تي
(توڌي 1_4)

جڏهن ته ٻين سُرَن جهڙوڪ: سُر ڪاپائتي، سُر ديسي، سُر پريات، سُر رامڪلي، سُر سريراڳ ۽ سُر ڪاموڏ وغيره ۾ هو اهڙين ئي عار، شين جا نالا پنهنجي شاعريءَ ۾ استعمال ڪري ٿو جيڪي انهن ڪردارن سان بلڪل ٺهڪي اچن ٿيون. سُر ڪاپائتي ۾ هو هنرمند ۽ ڀرت پريندڙ عورتن جي ٻولي، سُر ديسي ۾ جابلو علائقي ۾ رهندڙ ماڻهن جي ٻولي، سُر پريات ۾ مڱڻهارن جي ٻولي، سُر رامڪلي ۾ جوڳين، سناسين ۽ سامين جي ٻولي، سُر سريراڳ ۾ وڻجارن ۽ سُر ڪاموڏ ۾ وري مهاڻن ۽ ملاحن جي ٻولي ڳالهائي ٿو. جنهن مان اهو سڌي ريت ظاهر ٿئي ٿو ته، هو انهن ڪردارن سان لاڳاپيل ان قسم جي ٻوليءَ کي ئي يقيني بڻائڻ وڌيڪ موزون ۽ مناسب سمجهي ٿو. جنهن مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته، هن کي سنڌي ٻوليءَ تي سٺو دسترس حاصل هئي. جڏهن ته وٽس لفظن جو وڏو ذخيره موجود هو جنهن جي

شاهدي سندس شاعريءَ ۾ جابجاءِ ملي ٿي. ڊاڪٽر جينو لالواڻي جي اها ڳالهه بلڪل سچ آهي ته، ”شاه عنات جي بيتن ۾ بيان جي گهڻي وسعت آهي، هن جي هر باب ۽ بيان ۾ سنڌي ٻوليءَ جي وسعت لياڪا پائيندي نظر اچي ٿي.“ (11)

ان حقيقت کان ڪير به انڪار نٿو ڪري سگهي ته، سندس ٻولي ٿوري گهڻي مقدار ۾ ڳوڙهي ۽ دقيق به آهي، پر ان ڳالهه مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته، کيس پنهنجي دور ۾ جيڪي به سنڌي ٻوليءَ جا نوان نوان ۽ انوکا لفظ معلوم ٿيندا ويا، تنهن تي هن پنهنجي شاعريءَ ۾ انهن لفظن جي استعمال کي يقيني بڻائي، سنڌي ٻوليءَ جي وسيع لفظي ذخيري کي هميشه جي لاءِ لغت ۾ محفوظ ڪري ڇڏيو. ڊاڪٽر شازيه سفير جي مطابق: ”شاه عنات (عنات) کي ٻوليءَ تي مڪمل عبور حاصل آهي، هڪ شيءِ لاءِ ڪيترائي لفظ ۽ ڪيترين ئي معنائن لاءِ هڪ لفظ استعمال ڪرڻ جو فن هو خوب ڄاڻي ٿو.“ (12)

جيئن: اٺ جي لاءِ ڪرھو چرھو چانگوليڙو ڏاگھو جماڙ ۽ ميو پنهنجي مالڪ جي ذات جي لاءِ آڱو مولو داتا، ميان، راجيا، الڪ ۽ ڪارڻي، باھ جي لاءِ آتش، چيرو ۽ آڳ، روشنيءَ جي لاءِ چٽائي، سھائي ۽ جوت، جوڳيءَ جي لاءِ سامي، سناسي، آديسي، ڪاڀري ۽ ويراڳي وغيره جهڙا ڪوڙ سارا مثال سندس شاعريءَ ۾ موجود ملن ٿا. اهڙي ريت هن پنهنجي شاعريءَ کي وڌيڪ رنگين بڻائڻ جي لاءِ جهجهي مقدار ۾ عوامي چوڻين، ورچيسين، محاورن، پهاڪن ۽ اصطلاحن جو استعمال به ڪيو آهي، جهڙوڪ: اک ٽرڪڻ، هٿ چُرڻ، ڪانگ لنوڻ، پيڙيون ٻاجھ سين رکڻ، ڪچو پڪو ڪٿا سٿا وغيره جهڙن خوبصورت اصطلاحن، محاورن، ورچيسين ۽ صنعتن جي استعمال سان گڏوگڏ سندس شاعريءَ ۾ چوڻين جو استعمال به ڪثرت سان ملي ٿو:

سکر سائي سِڪ، جا نه آچجي عام کي

(ڪنڀات، 2_1)

مڱڻا مڱ مَر تن کي، ڏيڻ ڏهلو جن

(پريات، 1_5)

هت چري، اک ڦري، موني لمي ڪانگ

(جيتسري، 1_5)

جي چهي منجه ڇڙيون، سي پيڙيون رڪين ٻاجه سين.

(سريراڳ، 1_7)

ڪچو پڪو ڪرھو ڪ تينديائي ڪان

(ڪنپات، 2_11)

مون ڪٿا سٿا ڪه جا، تن ويڙهيچن وڃاڻ.

(مارئي، وائي، ص: 157)

مبين عنات پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪجهه لفظن جون بگڙيل صورتون به پيش ڪيون آهن، جيڪي نه فقط ان وقت سندس دور ۾ مروج هيون، پر اڄ به اهي لفظ عام طور تي ٻهراڙيءَ ۾ رهندڙ ماڻهو اڪثر ڪري ساڳئي آواز ۾ ئي اڇاريندا آهن:

جرڙا ٿئو جنجير، اي سنيهو سٽي ڪري.

(مارئي، 1_6)

ستي سنجھ صبح، ملندءِ مٽ ملير ۾.

(مارئي، 1_5)

سج سڀاڻي جا ڪري، تهڙي لالائي لڱن

(ڪنپات، 1_13)

ڀڄن توءِ شرا، جھ اندر عدالت اُن وهي.

(رامڪلي، 1_5)

وجهي دست داوَن ۾ چئج صاحب ۽ سڄاڻ

(ڏناسري، 5_4)

ڪج پردو پڙديوار مهنجن مٽاين جو
(ڏناسري 2_20)

مٿين بيتن ۾ استعمال ٿيل لفظن جون اصل ۽ بگڙيل، ٻئي صورتون مابين شاه عنات جي شاعريءَ ۾ موجود آهن، پر هن ڪوشش ڪري عام ماڻهن جي عوامي ٻولي ۽ لهجي وارا اچار به ڪتب آندا آهن ته، جيئن اهي به سندس شاعريءَ مان ڀلي ريت استفادو حاصل ڪري سگهن. هن پنهنجي شاعريءَ ۾ نهايت ئي سادي ۽ عام فهم ٻولي استعمال ڪئي آهي، جيڪا خاص طور تي سنڌ جي ٻهراڙين ۾ روزمره جي بنياد تي ڳالهائي ويندڙ زبان آهي.

داخليت پسندي:

داخليت پسنديءَ وارو موضوع رومانويت ۾ ”معروضيت کي نظر انداز ڪري، ذاتي موضوعن کي ترجيح ڏيڻ وارو نظريو آهي.“ (13) جنهن ۾ فقط هر شاعر پنهنجي داخلي جذبن، احساسن ۽ ڪيفيتن کي بيان ڪندو آهي. جيڪڏهن ڏسجي ته، مابين شاه عنات جي شاعريءَ ۾ سندس داخلي جذبن، احساسن ۽ ڪيفيتن جو به هڪ چٽو عڪس نظر اچي ٿو. جنهن ۾ سندس درد، پيڙاءُ ۽ ڪرب سان ڀريل سٽون قاريءَ کي بي چين ۽ بيقرار ڪرڻ سان گڏ سندس اکين کي آلاڻ به بخشين ٿيون. هيٺين بيتن ۾ ڏسو ته، هو پنهنجي محبوب کي ئي پنهنجي دردن جي دوا ۽ دارون سمجهي ٿو. جنهن کانسواءِ سندس ٻيو ڪوبه حيلو وسيلو ڪونهي:

دارون لئي ڪارون، آنءِ نه ڪندي ويڄ سين
ٻڪي ڏيندا ٻاجهه جي، نهاري نهاري
جن جون سيڙ لهن سارون، تن کان ڏکندو ڏور ٿئي.
(جمن 1_7)

يا وري هي بيت ڏسو:

ڪوئي سي ويڇ طبيب، دارون درد گهوري
جن جي ڪل لهن قريب، تن کان ڏکندو ڏور ٿئي.
(جمن 1_8)

هو پنهنجي اندروني جذبن ۽ ڪيفيتن جو اظهار نهايت ئي پرسوز
انداز ۾ ڪري ٿو. سندس تڙپ، تونس ۽ لڇ پڇ جو ڪوبه چيد ۽ چيهه
ڪونهي. جيتوڻڪ سندس محبوب سان ملڻ جي خواهش به پوري ٿئي
ٿي، پر سندس ملڻ کان پهرئين هن پنهنجي محبوب جي جدائي ۽ فراق
۾ وهندڙ ڳوڙهن کي ڏسو ته، ڪهڙيءَ نه دلفريب ۽ احساس سان ”ڪوهي
نارن“ سان پيٽ ڪندي، هڪ خوبصورت تشبيهي انداز ۾ پنهنجي
دردن جو داستان ڪجهه هن ريت بيان ڪيو آهي:

پلپل پور هزار مونکي سدا سڄڻين
تينءَ سي وهن اکيون، جينءَ سي ڪوهي نار
سڄڻ سانگ سڏائيا، هئا جي جيار
ٻاجهائي پيار مٿي اڱڻ آيا.
(پورب 3_6)

مبين شاه عنات جي شاعريءَ ۾ درد جي مختلف ڪيفيتن سان
گذ خوشيءَ جون مختلف صورتون به ملن ٿيون، جيڪي سرمستي ۽
مدهوشيءَ جي حالت ۾ آهن. اها سرمستي ڪڏهن پرين جي نانءَ تي
ملندڙ جام جي صورت ۾ آهي ته، ڪڏهن وري سندس ملڻ سبب آهي.
خوشين سان پرپور اهڙين رومانوي ڪيفيتن جو بيان سندس شاعريءَ
۾ ڪجهه هن ريت ملي ٿو.

پيالي پرين جي، مونکي پُر ڪيو
ساقِي! ان شراب مان پري ڏي پيو
گهمان مست ٿيو اڳيان در دوست جي.
(جمن 2_2)

يا وري هي وائي ڏسو:

ٿيڙا سُڪ سبيل، غم گوندر غوشي ٿئا
پرين پرچي پاڻ ۾ ڌران ڏنائون ڏير
ٿيڙا سُڪ سبيل.

(پورب، وائي، ص: 211)

اهڙي طرح جيڪڏهن ڏسجي ته، هن جي شاعريءَ ۾ سندس داخلي جذبن، احساسن ۽ كيفيتن سان گڏوگڏ سندس شاعريءَ جي عوامي ڪردارن جهڙوڪ: وڻجاريون جو سمنڊ يا درياءَ جي سفر تي ويل پنهنجي وڻجارن کي سارڻ، ماريءَ جو پنهنجي ماروڙن کي ياد ڪرڻ، جبلن جهڙي اڙانگي پنڌ تي نڪتل سسئيءَ جو سڪڻ ۽ سڙڻ، جوڳين ۽ سامين جي تپسيا ۽ تارڪ الدنيا وارين مختلف كيفيتن ۽ حالتن جو عڪس به نظر اچي ٿو. جيئن وڻجارن جي وڻين جو سج اڀرڻ سان ئي سمنڊ يا درياءَ جي ڪناري تي اچي، پنهنجي وڻجارن کي ڳولڻ، واپس آيل وڻجارن کان انهن جو حال احوال پڇڻ، سندن اچڻ جي آس ۾ اداس ۽ نراس ويهڻ، واپس ورتل جي راه تڪڙ، انهن جي اچڻ جي لاءِ باسون باسڻ، پنهنجي پير خضر کي پاڏائڻ، انهن جي فراق ۽ جدائيءَ ۾ جھجھڻ ۽ جهرڻ جهڙيون مختلف كيفيتون ڏسو ته هن ڪهڙي ريت هڪ خوبصورت منظرنگاريءَ سان رومانوي انداز ۾ پيش ڪيون آهن:

تَر سِر توري، اُپي مڱي اوسهيون
اکڙيون اوڙاه ڏون، نئين سج نهاري
آلا! اڱڻ آئين، سو وڻجارو واري
کلي ڪيڪاري، ته آءُ ڳالهاري ڳر لائين.
(سريراڳ 2_1)

يا وري هي بيت ڏسو:

اُپي جر جُھاريان، پاڻي لئي پرين
خِضر پير خدائ جو مان موٽائي تن

جَن گڏا تن چيو اجهي ٿا اچن
وڃي ولاتن ۾ جُڳ لڳا ڪي جن
سٿين سُرهايون لائين، تن کي ڪارڻ تن
الاهي! عنات چئي، سيئي محب ملن
آنءِ سڀ ڳرهيان اُن، ڳالهڙيون فراق جون.
(سريراڳ 2_3)

اهڙي طرح مارئي پنهنجي ملڪ ۽ ماروڙن کي ياد ڪري هنجون
هاري ٿي ۽ پنهنجي ابن ڏاڏن ڏانهن واپس وڃڻ جي لاءِ عمر کي ميڙون ۽
منتون ڪري ٿي:

مارو ماڳ مُهر ۾ ڦٽا ڪر فقير
ڪانا قيد ڪوٺيون، زيرون لاه زنجير
موڪل ڏهينم سومرا، عمرا ڇڏا اسير
وڃان وطن سامهين، ثابت رکي سير
ملان منجهه ملير، ڏسان ڏاڏائن کي.
(مارئي 2_8)

سسئي پنهنجي وس ۾ نٿي رهي، جيڪا پنهنون کي ڳولڻ خاطر
برپت، بيابانن ۽ جبلن جواڙانگهو سفر به قبولي ٿي. سندس سرتيون ۽
ساهيڙيون سيئي کيس روڪين ٿيون، پر هوءِ پنهنجي ارادي تي اٿل ۽
آڏول آهي:

سرتيون ۽ ساهيڙيون، سڀ منهنجو ٿورُ
اينديون هيون آڻڻ ۾ جيڏيون جوڀن پورُ
موت نه مواتين مون، مڙيو ڪن مذڪور
آنءِ چان پسان هوت حضورُ هواريو وهارين مون.
(ديسي 4_4)

سُر توڙيءَ ۾ هن سمڙي جي اندروني آند مانڌ ۽ لڇ پڇ کي بيان
ڪيو آهي، جنهن ۾ هوءِ ميهار جي عشق ۾ بيوس ۽ لاچار نظر اچي ٿي:

جي مان جيڏيون وسهو ته آنء نه وهيڻي پاڻ
دل در ماندي دوس ري، تن جي تائو تائو
لدیس نيمن نڌاڻ، نا ته گُڻن ۾ کير گهڙي
(توڏي 2_6)

سُر جمن ۾ وري هوسچن عاشقن ۽ سالڪن جي پُر سوز كيفيتن
۽ حالتن کي بيان ڪري ٿو جنهن ۾ ڪٿي هو عاشقن کي ڪوريءَ ۾
جلندي، سڙندي ۽ پچندي ”ٻاهر ٻاڦ نه ڪيڻ“ واري قول تي قائل
ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ته، ڪٿي وري هو پتنگن وانگر پرواز
ڪري، انهيءَ عشق جي ڪوريءَ ۾ ڪامي خاڪ ٿيڻ جو ڏس ڏئي ٿو:

مچڻ روئين رت، پاڻي ڳاڙ مَ پڌرو
اولي اور عنات چئي، سڪڻ اِي شرط
وحدت گڏو وٽ، مچڻ خبر ٿئي ڪرڻ کي.
(جمن 1_2)

يا وري هي بيت ڏسو:

ڪامي ڪوري وچ ۾ پتنگ وٽا پچي
اُني وٽ آتش جي، سڀڪا سڌ سچي
موٽو ڪونه بچي، ڪامي سڀ خاڪ ٿئا.
(جمن 2_5)

اهڙي ريت جوڳي ۽ سامي، جيڪي پنهنجي نفس کي مارڻ جي
لاءِ مختلف قسم جا چلا ۽ ڪشالا ڪٽين ٿا، انهن جي لاءِ کين
ڪهڙيون ڪهڙيون اذيتون ۽ مشڪلاتون درپيش اچن ٿيون ۽ هو
ڪهڙي ريت پنهنجي حقيقي مالڪ کي ڳولي لهن ٿا. اهي سڀئي
كيفيتون ۽ حالتون ميين شاه عنات سُر رامڪلي ۾ جابجا بيان
ڪيون آهن:

اُتر اوت نه ڏين، صرفو ڪن نه سي جو
پون پواڙا ڪري، تڏهن سمرڻيون سورين

آڏي جو عنات چئي، اوءِ الڪ سين اورين
جهوپا نه جوڙين، مچڻ پوي وٽ وصال جي.
(رامڪلي 1_3)

يا وري هي بيت ڏسو:
اوجاڳي کي آڪرا، اوءِ سمهڻ پائين سور
اي پَر آديسن جي، گهر ڏانهن ڪن نه گهور
ڪنهن پريان جي پور اوءِ وڌي ويراڳي ڪئا.
(رامڪلي 2_8)

بهر حال سندس شاعري، انفراديت ۽ اجتماعيت جي داخلي جذبن
۽ احساسن سان سرشار آهي، جنهن ۾ جذبي ۽ خيال جي گهرائي، درد
جو داستان ۽ اندر جو اظهار ئي سندس انفرادي سڃاڻپ آهي.

انسان دوستيءَ جو پيغام:

هن ڌرتي تي رهندڙ مظلوم ۽ محڪوم انسانن سان ٿيندڙ ظلم ۽
بربريت خلاف مزاحمت جو مظاهرو ڪرڻ، امن ۽ اتحاد کي قائم ڪرڻ،
پيار ۽ پریت جي پيغام کي عام ڪرڻ جهڙو انسانيت پسنديءَ وارو
فڪر، دنيا جي هر رومانوي شاعر جي تخليقي فڪر جي اهم خوبيين ۾
هڪ اولين درجي جي حيثيت رکي ٿو. ميين شاه عنات جي شاعري به
انساني فڪر جي انهن خوبيين ۽ خاصيتن سان مالا مال آهي، جنهن ۾
عام طور تي هر انسان جي لاءِ نياز نوڙت، عاجزي، انڪساري، پيار،
محبت، ادب، اخلاص ۽ سچائيءَ جي رستي تي هلڻ خاطر اخلاقي قدرن
سان هم ڪنار هڪ اهم ۽ اعليٰ درجي جو پيغام سمايل آهي، جيڪو
بنا ڪنهن رنگ، نسل ۽ مذهب جي بنياد تي دنيا جي هر انسان جي لاءِ
هدايت ۽ رهبريءَ جو هڪ اهم ذريعو آهي. هيٺين بيتن ۾ ڏسو ته، هو
ڪيئن هر انسان کي هٿ ڌرمي، وڏائي ۽ پيائيءَ کي ختم ڪري، هن دنيا
جي گولي تي امن، اتحاد ۽ محبت سان رهڻ جو تاڪيد ڪري ٿو. جيئن:

اڻ چوندن ڪيم چئو چوندن چيو وسار
(جمن 1_5)

جان جئينءَ تان جيءَ چئو ٻوليءَ ٻي مَ وار
ڪرهي وڃ م قاضيبن، منجهڻي مفتي ڌار
ننڍي سڏ نافع، وڏو سڏ م وسار
هي جا خالق خلق خلقي، سهڻن جي آڙ
نظر ڪري نهار جن ڪمڻو تن ڪٽڻو.
(آسا 1_2)

هن نه فقط پنهنجي شاعريءَ ذريعي عام انسانيت کي چڱائيءَ ۽
چوڪائيءَ جو درس ڏنو آهي، بلڪ هو ته پنهنجي شاعريءَ ۾ موجود
عوامي ڪردارن جهڙوڪ: جوڳين، سامين ۽ وڻجارن کي به ادب،
اخلاص ۽ سچائيءَ جو سبق ڏئي ٿو جنهن ۾ هو وڻجارن کي سچ جو
سودو ڪرڻ ۽ توڪل جي ٿرهي کي ساڻ ڪرڻ، جڏهن ته سامين کي
سلوڪ جو راهون طئي ڪرڻ خاطر طمع ۽ طلب کي ڇڏي، هر حال ۾
صبر ۽ شڪر جو ڏس ڏئي ٿو:

تن ۾ توه طراز جو گهڻو رکج گهوري
ادب ۽ اخلاص جو سڙه ٻڌج سوري
وڪر وينتين جو تنهن ۾ پاءِ توري
ته عدنتان اوري، تنهنجو توائي نه ٿئي.
(سيراڳ 1_4)

يا وري ”سُر رامڪليءَ“ ۾ هي بيت ڏسو:
ادب، اخلاص، صبر، شڪرانو ڏم، ڏک وسار.
(رامڪلي 2_1)

ادب ڪر، عنات چئي، ڇڏي رياتون روڳ.
(رامڪلي 2_2)

رکي توکل تن ۾ پهرين پچائج پاڻ
سناسي، سيد چئي اهوئي چائج چاڻ
کيڏي چڏج ڪاڙهي، سندو غير گمان
پهرين پلج پاڻ، پوءِ پچج پريٽو.
(رامکلي 2_3)

مٿين بيتن مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته، هو ان قسم جي ڪردارن سان تعلق رکندڙ هر انسان کي هڪ آدرشي پيغام ڏئي ٿو جنهن مان رومانويت جي هڪ ٻي اهم خوبي ”آدرشيت (Idealism)“ به جنم وٺي ٿي.

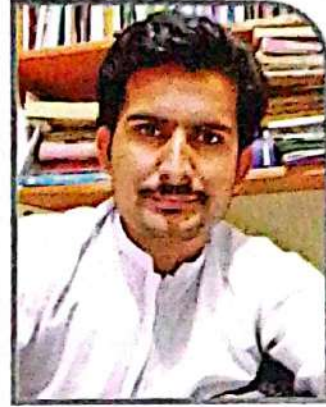
بهر حال سندس شاعريءَ ۾ انساني خوين ۽ خصلتن جي حوالي سان ٻيا به ڪوڙ سارا مثال موجود آهن، جن کي طوالت جي ڊپ کان هتي پيش نٿو ڪري سگهجي. هن تحقيق مان مجموعي طور اهو ثابت ٿئي ٿو ته، ميون عنات سنڌي ٻوليءَ جو هڪ اهم ۽ اعليٰ رومانوي شاعر آهي، جنهن جي شاعريءَ ۾ رومانويت جا مختلف موضوع ۽ پهلو جابجا پنهنجي پرپوريت ۽ رومانوي حسناڪيءَ سان موجود ملن ٿا. جڏهن ته، سندس منفرد ۽ مختلف اسلوب، سليس، سادي ۽ عوامي ٻوليءَ جهڙيون ڪيتريون ئي اهم خوبيون کيس سنڌي ٻوليءَ جي ٻين اساسي شاعرن کان الڳ ۽ جدا حيثيت بخشين ٿيون. مٿين شاه عنات جي رومانوي شاعريءَ جي پرک ۽ چنڊ چاڻ جي حوالي سان، اسان فقط ڪٿي مان خراب پرکڻ واري اصول تي عمل ڪيو آهي. اميد ته هي اڀياس پڙهندڙن، توڙي پارکوئن جي چڱي اُچ اُجهائي، انهن کي وڌيڪ ڪم ڪرڻ لاءِ منجهن اتساهه ۽ جذبو پيدا ڪندو.

حوالا:

1. محمد حسن، اڪٽر، ”اردو ادب“، ڪاروانِ ادب، ”ملتان“، 1993ع، ص: 15

2. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا“، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، حيدرآباد، سنڌ، 2006ع، ص: 129
3. سميجو اسحاق، ڊاڪٽر (مرتب)، ”ڪلاسيڪل سنڌي شاعريءَ جو اهم رتن: ميون شاه عنات رضوي“ حضرت ميون شاه عنات رضوي فائونڊيشن، 2019ع، ص: 10
4. ڪمال، منظر (مقالا) ”وليم ورٽن سورتھ ڪاشعري تصور نقد“، اردو ريسرچ جرنل، شمارہ 12، 10، ستمبر 2017ع، ص: 181_182
5. Preface to Lyrical Ballads by William Wordsworth, Harvard classics, 1909-14, pg, No: 10
6. سميجو اسحاق، ڊاڪٽر (مرتب)، ”ڪلاسيڪل سنڌي شاعريءَ جو اهم رتن: ميون شاه عنات رضوي“ حضرت ميون شاه عنات رضوي فائونڊيشن، 2019ع، ص: 197
7. ساڳيو ص: 197
8. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”مبين شاه عنات جو ڪلام“، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، 2010ع، ص: 349
9. ڪمال، منظر (مقالا) ”وليم ورٽن سورتھ ڪاشعري تصور نقد“، اردو ريسرچ جرنل، شمارہ 12، 10، ستمبر 2017ع، ص: 182
10. سفير، شازيه، ڊاڪٽر، ”شاه عبدالطيف ڀٽائيءَ جي شاعريءَ جو لسانياتي اڀياس“، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، 2017ع، ص: 88
11. سميجو اسحاق، ڊاڪٽر (مرتب)، ”ڪلاسيڪل سنڌي شاعريءَ جو اهم رتن: ميون شاه عنات رضوي“ حضرت ميون شاه عنات رضوي فائونڊيشن، 2019ع، ص: 128
12. سفير، شازيه، ڊاڪٽر، ”شاه عبدالطيف ڀٽائيءَ جي شاعريءَ جو لسانياتي اڀياس“، ص: 88
13. شھزاد، سليم، ”فرھنگ ادبيات“، قومي ڪونسل برائے اردو زبان نئی دھلی، 2018ع، ص: 372

ميون شاه عنات ڪلاسيڪي سنڌي شاعريءَ جو اهو سرتاج شاعر آهي، جنهن نه رڳو ڪلاسيڪي شاعريءَ کي فني ۽ فڪري لحاظ کان نوان موڙ نيون روايتون ۽ نيون نڌرتون عطا ڪيون آهن، پر ان کي نئون موضوعن ۽ نئين لغوي ذخيري سان مالا مال ڪري هڪ نئون ۽ وصال موضوعاتي ڪئنواس پڻ بخشيو آهي. هن شاعريءَ جي 'شاه' جو سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ جي ڏکار ترويج ۽ ان کي معيار جي لحاظ کان عروج تي رسائڻ ۾ جيترو

ڪردار آهي، حقيقت ۾ ايترو هن جي شاعريءَ جي گهڻ رُخي فڪر، فلسفي ۽ فن تي، هن وقت تائين تحقيقي، تنقيدي ۽ تجزياتي نوعيت جو ڪم نه ٿي سگهيو آهي.

سندس شخصيت ۽ شاعريءَ کي سمجهڻ جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو وڏي محنت، تحقيق ۽ علمي عرق ريزيءَ سان لکيل مقالو جيڪو هن ميسن شاه عنات جي مرتب ڪيل رسالي ۾ مقدمي طور ڏنو آهي، سٺي رهنمائي ۽ سهائتا ڪري ٿو. ان کان علاوه مختلف عالمن، محققن ۽ نقادن جي مقالن / مضمونن تي محيط، ڊاڪٽر اسحاق سميجي جو سهيڙيل، 'ڪلاسيڪل سنڌي شاعريءَ جو اهر رتن - ميون شاه عنات رضوي' پڻ قابل ذڪر ڪم آهي، پر ان جي باوجود ميسن شاه عنات جي شاعريءَ جي فڪر، فن ۽ موضوعاتي گوناگونيت تي، مفصل ۽ جزيات ۾ ڪم ڪرڻ جي وڏي گنجائش موجود آهي.

نوجوان محقق عرفان ڏاهريءَ جو ميسن شاه عنات جي شاعريءَ جي رومانوي پهلوءَ تي هي تحقيقي ۽ تجزياتي پورهيو پنهنجي نوعيت جو نئون، منفرد ۽ معياري ڪم آهي، جيڪو ميسن عنات جي شاعريءَ جي تفهيم ۾ سٺي معاونت سان گڏوگڏ سندس شاعريءَ کي نئين زاوين سان پرکڻ، پروڙڻ ۽ چنڊچاڻ ڪرڻ جي حوالي سان پڻ سهڪاري ٿي سگهي ٿو.

ڊاڪٽر فياض لطيف

حيدرآباد، 12 نومبر 2021ع

